

Институт за икономически изследвания при БАН

ГОДИШЕН ДОКЛАД

**ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И
ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ:
ОЦЕНКИ И ОЧАКВАНИЯ**

Специален фокус:

**„Конкурентоспособност на
българската икономика”**

**ГорексПрес
София, 2012 г.**

Този доклад има за цел да анализира икономическото развитие на България през периода 2010-2011 г. и да очертае перспективите за развитие в средносрочен план. Специален фокус на доклада е конкурентоспособността на българската икономика.

Направените изводи за основните тенденции в динамиката на макроикономическите параметри, развитието на регионите и на бизнес-средата имат за цел да фокусират вниманието върху провежданите политики като средство за въздействие и насочване на развитието към устойчив, интелигентен и приобщаващ растеж.

Анализът и оценките за макроикономическото развитие, развитието на регионите и бизнес-средата, както и за тенденциите в конкурентоспособността на българската икономика са предназначени за широк кръг потребители и преди всичко за държавните институции, общинските и местните управленски структури, неправителствени организации, научната общност и широката общественост.

Оценките и прогнозите са експертни и изразяват вижданията само на авторския колектив.

Авторски колектив:

Искра Белева

Научен координатор

Виктор Йоцов

I – 1: Външната среда през 2011 г.

II – 2: Външен сектор

Емил Калчев

II – 3: Фискален сектор

Галя Тасева

II – 7: Институционална среда и бизнес

Григор Сарийски

II – 4: Финансов сектор

Тема на фокус: Конкурентоспособност на българската икономика

Калоян Ганев

I – 2: Таблица 1. Основни макроикономически показатели и оценки

II – 1: Реален сектор

Любомир Димитров

II – 5: Заетост и доходи

Надежда Иванова

II – 7: Институционална среда и бизнес

Спартак Керемидчиев

II – 7: Институционална среда и бизнес

Стефан Иванов

II – 6: Регионално развитие

Стоян Тотев

Тема на фокус: Конкурентоспособност на българската икономика

Яна Кирилова

II – 6: Регионално развитие

Научен рецензент – *проф. д-р Митко Димитров*

Научна редакция – *проф. д.ик.н. Росица Рангелова*

Езикова редакция – *Ноемзар Маринова*

Предпечатна подготовка – *Диана Димитрова*

ISBN 978-954-616-222-9

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ВЪНШНАТА СРЕДА ПРЕЗ 2011 Г. И ПРОГНОЗА ЗА РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАСКАТА ИКОНОМИКА	5
1. Външната за България икономическата среда	5
<i>Икономическа активност</i>	5
<i>Търговия</i>	7
<i>Капиталови потоци</i>	8
<i>Цени на основни стоки и инфлация</i>	8
2. Краткосрочни и средносрочни перспективи	9
II. АНАЛИЗ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА	12
1. Реален сектор	12
<i>Обща факторна производителност, потенциален растеж и циклична позиция</i>	15
<i>Икономическата криза и структурните промени в БВП</i>	20
<i>Ролята на правителствените политики за получените резултати по време на икономическата криза</i>	21
<i>Очаквания за икономическия растеж до 2014 г.</i>	22
<i>Препоръки към икономическата политика с оглед гарантиране на висок и устойчив икономически растеж</i>	24
2. Външен сектор	25
<i>Развитие на външния сектор</i>	25
<i>Външен сектор и икономически растеж</i>	32
3. Фискален сектор	41
<i>Тенденции във фискалния сектор</i>	41
<i>Анализ на фискалната политика</i>	44
4. Финансов сектор	49
<i>Парични агрегати</i>	49
<i>Банкова система</i>	51
5. Заетост и работна заплата	60
<i>Развитието на заетостта и доходите в България през 2010-2011 г.</i>	60
<i>Правителствена политика в областта на заплатите</i>	66
<i>Безработица</i>	68
<i>Политики на Агенцията по заетостта</i>	70
<i>Потребление и разходи на домакинствата</i>	71
<i>Структура на потреблението</i>	72
<i>Структура на дохода</i>	73
<i>Пенсии</i>	75
<i>Очаквания</i>	77
6. Регионално развитие	78
<i>Нормативна уредба на регионалната политика в България</i>	78
<i>Анализ на провежданата регионална политика в България</i>	81
7. Институционална среда и бизнес	90
<i>Анализ на промените в институционалната среда</i>	90
<i>Реакции на бизнеса</i>	94
ТЕМА НА ФОКУС: КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА	103
ОСНОВНИ ИЗВОДИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ И ОЧАКВАНИЯ ЗА БЪДЕЩО РАЗВИТИЕ	117
1. Основни изводи	117
2. Оценки и препоръки за политиката	121
3. Очаквания за бъдещо развитие	125
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	130

СПИСЪК НА ВЪВЕДЕНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БВП – брутен вътрешен продукт
БДС – брутна добавена стойност
БНБ – Българска народна банка
ГСК – Годишник на световната конкурентоспособност
ДГК – Доклад за глобална конкурентоспособност
ДДС – данък добавена стойност
ДОО – държавно обществено осигуряване
ДЦК – държавни ценни книжа
ЕБВР – Европейска банка за възстановяване и развитие
ЕК – Европейска комисия
ЕС – Европейски съюз
ЗРР – Закон за регионално развитие
ИПЦ – индекс на потребителските цени
ИРУ – Институт за развитие на управлението
МВФ – Международен валутен фонд
МРЗ – минимална работна заплата
МСП – малки и средни предприятия
МТСП – Министерство на труда и социалната политика
МФ – Министерство на финансите
НОИ – Национален осигурителен институт
НПДЗ – Национален план за действие по заетостта
НПП – нетни приходи от продажби
НРС – Наблюдение на работната сила
НСИ – Национален статистически институт
ОИСР – Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ОФП – обща факторна производителност
пр. п. – процентни пункта
ПЧИ – преки чуждестранни инвестиции
РРД – реален разполагаем доход
СИФ – Световен икономически форум
СПС – стандарт на покупателна сила
СПТ – специални права на тираж
СРЗ – средна работна заплата
ЦИЕ – Централна и Източна Европа

I. ВЪНШНАТА СРЕДА ПРЕЗ 2011 Г. И ПРОГНОЗА ЗА РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАСКАТА ИКОНОМИКА

1. Външната за България икономическата среда

За трета поредна година икономическата среда през 2011 г. се характеризираше с несигурност, липса на ясни приоритети и чувство за надвиснала (макар и неопределена) опасност над икономическата стабилност. Вероятно най-много за това допринасяше хаосът в съседна Гърция и проблемите в цялата Еврозона.¹

През последните месеци на 2011 г. инерцията на растежа в целия свят продължи да се забавя. На фона на засилилата се несигурност и нарастващото напрежение на финансовите пазари нагласите на бизнеса и на потребителите се влошават. В перспектива остават значителни структурни пречки, особено в развитите европейски страни, като се очаква те да забавят възстановяването на световната икономика в средносрочен план. В страните с нововъзникващи пазари забавянето на растежа, наблюдавано в последно време, вероятно ще спомогне за облекчаване на натиска, предизвикан от прегряването на икономиките непосредствено преди глобалната финансова криза.

Неуверените и често непоследователни действия на ЕС по справяне със задълбочаващата се дългова криза засилваха чувството за обърканост, карашо инвеститорите (както големи, така и малки) да се въздържат от иницирането на нови проекти в очакване на по-добри времена. На национално ниво нямаше съществени промени в икономическата политика на България, която продължи да бъде по-скоро пасивна към случващото се в Европа и в света. В крайна сметка 2011 г. може да се определи като година на икономическа стагнация, в която оцеляването беше основна задача на преобладаващата част от фирмите и домакинствата.

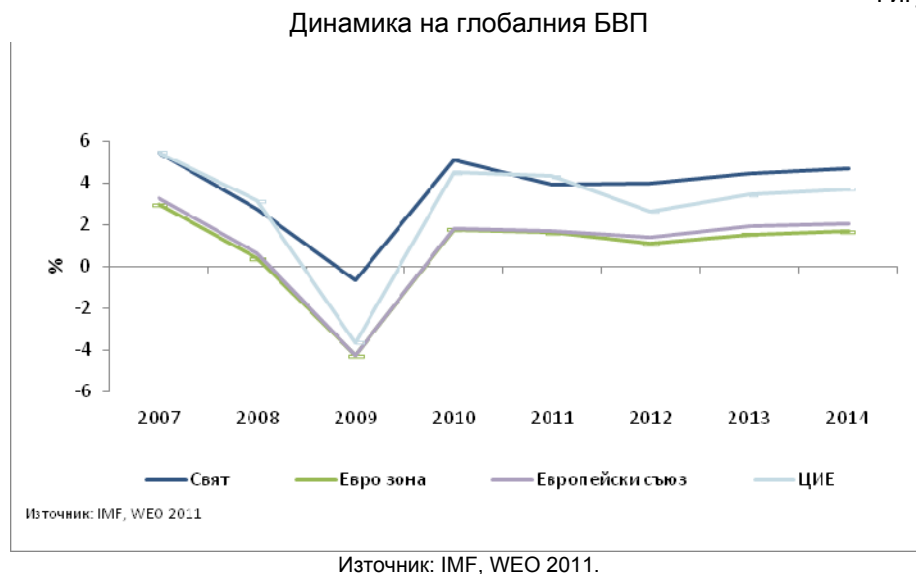
Икономическа активност

Икономическата активност през по-голямата част от 2011 г. остана на относително добро ниво. Влияние за това оказа както стабилизирането на цените на основните стоки, в т.ч. и енергоносители, така и възстановяването на доставките след опустошителното земетресение в Япония. Глобалният икономически растеж се забави от 4 до 2.7% спрямо предходната година (фиг. 1),² като с най-голям принос за забавянето са страните от ОИСР, в т.ч. и държавите от Еврозоната, включващи основните търговски партньори на България като Германия, Италия, Гърция и др.

¹ Предвид тесните икономически и политически връзки на България със страните от ЕС, влиянието на икономическата среда върху българската икономика е разгледано предимно през призмата на случващото се в Европа.

² World Bank – Global Economic Prospects, Jan 2012. Ако се използват данни съгласно методологията на PPP, забавянето е от 5.0% през 2010 г. до 3.7% през 2011 г. Данните на МВФ, публикувани в World Economic Outlook, Update from Jan 24, 2012, показват приблизително същите стойности.

Фигура 1

Основната причина за влошаването на показателите, отчитащи икономическата активност, се корени във възобновените страхове за финансовото здраве на голяма част от високоразвитите страни от ЕС. Последиците от глобалната финансова криза от 2008-2009 г. и по-конкретно неустойчиво високите фискални дефицити и растящата задлъжнялост на публичния сектор не само че не можаха да бъдат преодоляни в редица страни, но се забелязва тенденция към влошаване, изразяваща се в растяща доходност по новоемитираните ценни книжа.

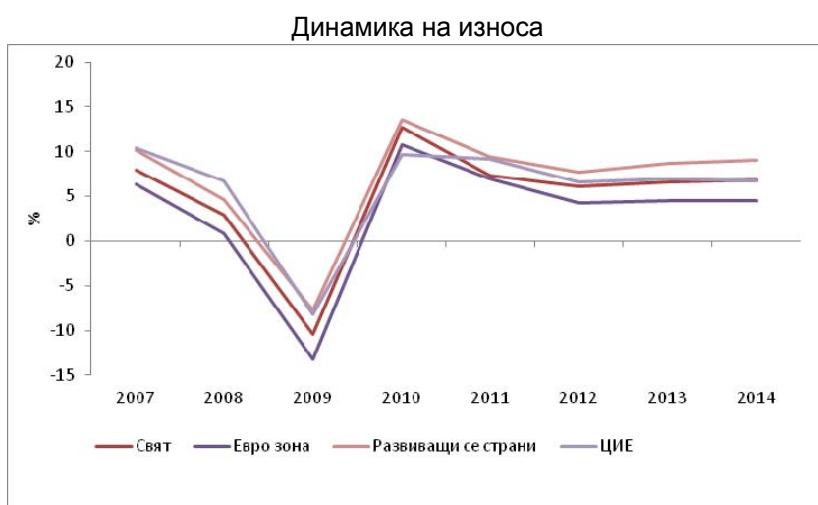
Въпреки относително добрата икономическа активност през последното тримесечие на 2011 г. се наблюдава съществено нарастване на финансовите рискове, предизвикано от ескалирането на дълговата криза в Еврозоната. Към края на годината бяха отчетени сериозни спадове по отношение на доверието на потребителите и очакванията за растеж в краткосрочен план.³ Влияние върху динамиката на икономическия растеж оказват редица фактори, като към основните могат да се причислят както задържането на темпа на прираст на световното търсене и неблагоприятните въздействия върху общите условия за финансиране, така и процесът на реструктуриране на балансите във финансовия и нефинансовите сектори. С особена острота се възобновиха притесненията за стабилността на банковата система, която продължава да трупва загуби и да ограничава кредитирането на реалния сектор. Устойчивостта на фискалната позиция също беше поставена под съмнение в някои страни. Всичко това доведе до висока волатилност на валутните пазари и до рязко намаляване (с близо два пъти в сравнение с 2010 г.) на капиталовите потоци към развиващите се страни.

³ По данни на Haver Analytics и IMF.

Търговия

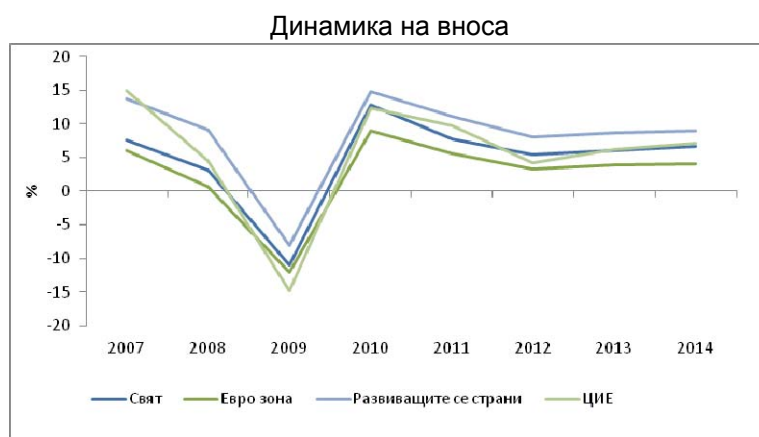
Данните за динамиката на търговските потоци сочат ясна връзка между възобновените финансови дисбаланси и обемите на външната търговия, които отбелязаха намаление от близо 10% през втората половина на 2011 г.⁴ В страните от ЕС спадът на търговския обмен беше още по-силен и достигна средно около 18%, като страните с по-висок доход бяха засегнати по-силно. Данните недвусмислено показват, че надеждите за бързо възстановяване на икономическата активност, основана на повишаване дела на външнотърговските потоци, засега не се сбъдват (фиг. 2 и 3).

Фигура 2

Източник: IMF, WEO 2011.

Фигура 3

Източник: IMF, WEO 2011.

⁴ World Bank. 2012. Global Economic Prospects – Uncertainties and vulnerabilities. January 2012, p. 9.

Капиталови потоци

Динамиката на капиталовите потоци към развиващите се страни продължи да бъде нестабилна. След известно възстановяване на обемите, наблюдавано през 2010 г., капиталовите потоци отново са с тенденция към намаление. Частните капиталови потоци, които са основната част на общите капиталови потоци, насочени към развиващите се страни, са намалели с близо 10% през 2011 г., като особено силен е спадът при портфейлните инвестиции – близо 60% (фиг. 4).

Фигура 4

Както и при останалите индикатори, капиталовите потоци започват чувствително да намаляват през втората половина на 2011 г. и особено бързо след октомври, когато дълговата криза в някои страни от ЕС доби нови измерения и хвърли в паника много частни инвеститори.

Цени на основни стоки и инфлация

Цените на основните стоки, които нараснаха чувствително през втората половина на 2010 г., се стабилизираха в началото на 2011 г. и дори започнаха да намаляват (с изключение на суровия петрол) след летните месеци.⁵ По принцип цените на основните стоки (особено на металите и минералите) са силно

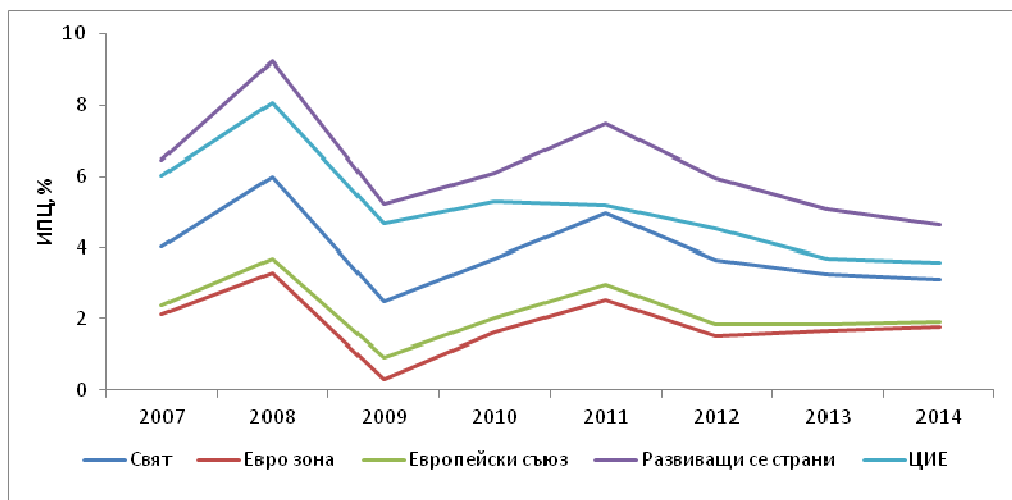
⁵ Към тази група традиционно се отнасят цените на основните хранителни стоки, метали, минерали и енергоносители. Промените в общото ценово равнище (инфлацията) до голяма степен се предопределят от движението на цените на основните стоки.

проциклични, което е само друг израз на глобалната тенденция към спад.

Инфлацията през 2011 г. леко се увеличи в сравнение с предходната година, но беше сравнително ниска в глобален мащаб, което се обяснява преди всичко със слабото съвкупно търсене. Цените на енергоресурсите останаха стабилни през по-голямата част от годината, но през последното тримесечие се очерта тенденция към повишаване, дължаща се на нарастването на геополитическите рискове в Северна Африка и Арабския полуостров (фиг. 5).

Фигура 5

Инфлация

Източник: IMF, WEO 2011.

2. Краткосрочни и средносрочни перспективи

Макар че редица глобални и вътрешни фактори оказват неблагоприятно въздействие върху икономическата активност, слабата базисна инерция в Еврозоната през последните няколко месеца ясно отразява влиянието на кризата с държавния дълг и свързаното с това затягане на фискалната позиция в някои от нейните държави-членки. Във вътрешен план неблагоприятното въздействие на повишената несигурност, свързана със засиленото напрежение на финансовите пазари в Еврозоната, доведе до съществено намаляване на доверието на бизнеса и потребителите, рязък спад в цените на акциите в цялата Еврозона и влошаване на условията за финансиране на домакинствата и нефинансовите предприятия в редица държави. Тъй като през 2012 г. не се очаква съществено подобрение на външното търсене, не се очаква и външни фактори да компенсират в краткосрочен план неблагоприятното въздействие на тези вътрешни обстоятелства. Това означава, че в най-добрия случай (при условие че финансовата криза не се засилва повече) прирастът на реалния БВП може да започне да се увеличава чак към края на 2012 г. и да отбележи слабо повишение през 2013 г. Възстановяването обаче по всяка вероятност ще бъде

забавено от два основни фактора – от извършващото се в редица отрасли реструктуриране на балансите и от неблагоприятните условия за финансиране в много държави от Еврозоната. Очаква се възстановяването да бъде подпомогано от засилване на търсенето в глобален мащаб и от благоприятното за реалните доходи отслабване на инфлацията на цените на енергоносителите и храните, както и от положителното отражение на много ниските краткосрочни лихвени проценти и мерките за възстановяване на функционирането на финансовата система върху вътрешното търсене.

Като цяло се очаква темпът на възстановяване в Еврозоната да бъде бавен. Прогнозата за прираста на реалния БВП на годишна база е в интервала от 1.5 до 1.7% през 2011 г., от -0.4 до 1% през 2012 г. и от 0.3 до 2.3% през 2013 г.⁶ Очаква се прирастът на частното потребление в Еврозоната да бъде доста слаб до средата на 2012 г., главно в резултат от слабото увеличаване на реалния разполагаем доход (РРД), и след това леко да се увеличи. Нарастването на номиналния разполагаем доход ще бъде забавено от слабия прираст на заетостта в съчетание с умереното повишаване на заплатите и социалните помощи, като и едните, и другите се очаква да бъдат ограничени от затягането на фискалната позиция в няколко държави от Еврозоната като Гърция, Испания, Италия, Португалия. Макар че поскъпването на суровините в предишни периоди доведе до отслабване на реалния разполагаем доход, очаква се натискът от цените на суровините да намалее и това постепенно да намери благоприятно отражение в динамиката на реалния разполагаем доход.

Предвижданията за нормата на спестяване в Еврозоната в средносрочен план са тя да остане, общо взето, непроменена на сегашното си равнище. Това означава, че се очаква възходящото въздействие на засилената несигурност и отслабеното доверие върху нормата на спестяване да бъде повече или по-малко уравновесено от необходимостта за намаляване на спестяванията с цел изглаждане на потреблението предвид слабата динамика на реалния доход. Поради бавния темп на нарастване на заетостта безработицата в Еврозоната се очаква да отбележи известно повишение през 2012 г. и едва след това бавно да намалее.

В съответствие със закономерностите при външното търсене се очаква темпът на растеж на износа да отслабне в краткосрочен план и отново да набере скорост към края на 2012 г. Подобни са очакванията и за нарастването на вноса. В резултат от малко по-бързия растеж на износа в началото на 2013 г. се очаква нетната търговия да има положителен принос за растежа на БВП.

Икономическите перспективи пред България за тази и следващите две години са умерено неблагоприятни (табл. 1). Българската икономика е отворена и силно зависима от външното търсене и външното финансиране. Предвид предимно европейската ориентация на външнотърговските потоци, едва ли може да се разчита много на износа като значим фактор на растежа, поне не толкова, колкото през предходните години. Най-сериозните рискове произтичат от негативната взаимовръзка между нарастващите нужди от капитализиране на банковата система, влизащо в остър конфликт с необходимостта за осигуряване

⁶ ECB. Monthly bulletin, December 2011.

на финансиране на бюджетните дефицити в почти всички страни от ЕС, без това да породи ефект на изтласкване на частния сектор от кредитния пазар.

Таблица 1
Основни макроикономически показатели и прогнозни оценки за България

Показатели	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
БВП по текущи цени (млн. лв.)	69295	68322	70511	75265	77628	82601	87961
БВП, реален растеж (%)	6.2%	-5.5%	0.4%	1.7%	1.3%	2.7%	4.2%
Потребление, реален растеж (%)	2.6%	-7.3%	0.5%	-0.3%	0.6%	3.3%	4.7%
Инвестиции, реален растеж (%)	16.3%	-24.9%	-19.2%	-1.6%	2.1%	4.5%	7.8%
Износ на стоки и услуги, реален растеж (%)	3.0%	-11.2%	14.7%	12.8%	2.7%	4.8%	5.8%
Внос на стоки и услуги, реален растеж (%)	4.2%	-21.0%	2.4%	8.5%	2.3%	6.1%	7.6%
Средногодишна инфлация по ХИПЦ (%)	7.2%	1.6%	4.4%	2.0%	3.1%	3.3%	3.5%
Инфлация в края на годината по ХИПЦ (%)	12.0%	2.5%	3.0%	3.2%	2.5%	3.2%	3.4%
Коефициент на заетост (%)	50.8%	49.4%	47.0%	45.7%	45.3%	46.2%	47.6%
Коефициент на безработица (%)	5.6%	6.8%	10.2%	11.2%	11.9%	11.4%	10.4%
Средна работна заплата (%)	544.8	609.1	647.4	698.0	735.8	770.8	808.9
Износ по текущи цени (млн. евро)	20559.4	16615.5	20724.7	25634.8	27163.44	29299.48	33478.25
Внос на стоки и услуги (млн. евро)	-27847.8	-19489.4	-21471.8	-25322.4	-27299.7	-29447.2	-34116.2
Текуща сметка (млн. евро)	-8182.6	-3116.5	-376.3	360.6	447.9	274.6	-324.0
Текуща сметка (% от БВП)	-23.1%	-8.9%	-1.0%	0.9%	1.1%	0.7%	-0.7%
Финансова сметка (млн. евро)	11462.4	1162.4	-698.0	-1119.6	688.7	310.7	1314.0
Финансова сметка (% от БВП)	32.4%	3.3%	-1.9%	-2.9%	1.7%	0.7%	2.9%
Брутен външен дълг (млн. евро)	37246.49	37816.44	37042.26	35431.4	35912.67	36787.19	37782.71
Брутен външен дълг (% от БВП)	105.1%	108.3%	102.7%	92.1%	90.5%	87.1%	84.0%
Кредити към нефинансови предприятия и домакинства (млн. лв.)	48333.77	50067.39	50661.67	52369.22	53415.13	59702.69	68023.87
Кредити към нефинансови предприятия и домакинства (растеж, %)	32.5%	3.6%	1.2%	3.4%	2.0%	11.8%	13.9%
Паричен агрегат М3	45777.8	47690.1	50740.9	56956.3	63917.63	74115.92	86045.89
Валутни резерви (млн. лв.)	24864.8	25267.1	25380.1	26107.9	30305.27	32897.1	37679.94
Покритие на паричната база с валутни резерви (%)	175.3%	195.2%	179.8%	175.1%	176.4%	155.9%	148.0%
Бюджетни приходи	27313.2	25040.9	23932.6	25378.0	27467.4	28005.9	31747.6
Бюджетни разходи	25323.4	25666.9	26755.4	26960.2	27512.0	30133.0	32697.6
Бюджетен баланс	1989.8	626.1	-2822.8	-1582.2	-1700.0	-1500.0	-950.0
Бюджетен баланс (% от БВП)	2.9%	0.9%	-4.0%	-2.1%	-2.2%	-1.8%	-1.1%
Фискален резерв (млн. лв.)	8382.2	7672.9	6011.8	4998.8	6248.8	4754.861	4922.65
Държавен и държавно гарантиран дълг (млн. лв.)	10709.7	10640.9	11778.2	12826.14	15526.14	14645.45	14891.09
Държавен и държавно гарантиран дълг (% от БВП)	15.5%	15.6%	16.7%	17.0%	20.0%	17.7%	16.9%

II. АНАЛИЗ НА МАКРОИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА

1. Реален сектор

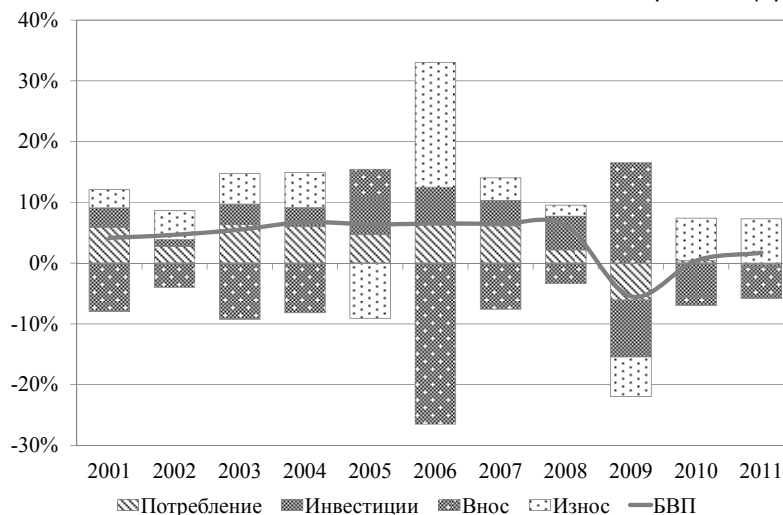
След регистрирания през 2009 г. значителен спад в размер на 5.5% през 2010 г. икономиката на България отбелязва малък икономически растеж от 0.4%. Основният фактор за това положително развитие е излизането от рецесията на основните търговски партньори на страната, вследствие на което износът на стоки и услуги се увеличава на годишна база с 14.7% в реално изражение. В същото време вносът нараства с едва 2.4%. С това като цяло нетният износ допринася за икономическия растеж с 5.6 процентни пункта (пр. п.). Малкият процент на реално нарастване на вноса е индикатор за състоянието на вътрешното търсене в страната. Крайното потребление отбелязва пренебрежимо нисък темп на растеж от 0.5%. При инвестициите ситуацията е дори значително по-неблагоприятна, като обемът им се понижава с 19.2% (при 24.9% през 2009 г.). В частност, инвестициите в основен капитал намаляват с 18.3% (17.6% спад година по-рано), като единствено изменението на запасите е положително и съответства на очакванията за подобряване на икономическата ситуация.

През 2011 г. икономическият растеж се ускорява спрямо отчетената минимална стойност през 2010 г., като достига 1.7%. При тази стойност не може да се говори за възстановяване на българската икономика, тъй като вътрешното търсене продължава да се развива неблагоприятно. Потреблението се свива с 0.3%, а инвестициите намаляват с 1.6% (9.7% спад при инвестициите в основен капитал). Негативните стойности на измененията на потреблението и инвестициите показват липса на връщане на доверието на домакинствата и фирмите (фиг. 1). Вътрешният пазар остава свит и се разглежда за момента като предлагащ твърде оскъдни от страна и на чуждестранните, и на местните предприемачи възможности. Единственият фактор, който допринася положително за растеж на икономиката, е износът на стоки и услуги, който се увеличава с 12.8%. Високият темп на изменение на показателя е следствие от влиянието на няколко фактора. На първо място, това е възстановяването на основните търговски партньори на страната до края на третото тримесечие на 2011 г., което предоставя добри възможности за реализация на българска продукция. На следващо място фактор е именно слабият вътрешен пазар, който позволява пренасочването на продукция към платежоспособните външни клиенти.⁷ В контекста на разглеждане на високия темп на растеж на износа не бива да се забравят нарасналите съмнения за увеличаване на фиктивния износ с цел осъществяване на източване на ДДС.

⁷ Като цяло потенциалът за износ на българската икономика е ограничен поради недостатъчното инвестиране в производствената база на експортноориентираните отрасли, особено през годините от началото на кризата; при нормално състояние на местната икономика част от продукцията за износ се реализира в нея.

Фигура 1

Приноси на компонентите на БВП към икономическия растеж (пр. п.)

При регистрираните спадове на компонентите на вътрешното търсене повишаването на вноса през 2011 г. с 9.2% може да се интерпретира главно като следствие от необходимостта за ресурсно осигуряване чрез внос на експортноориентираните производства.

Разгледана от страна на предлагането, през 2010 г. българската икономика отбелязва нарастване на брутната добавена стойност (БДС) също с 0.5%. Динамиката по сектори и подсектори обаче е твърде разнородна. Регистрирани са както големи спадове, така и значителни темпове на нарастване (фиг. 2). Най-голям е спадът в строителството (със 17.9%), като причината е прекомерното разрастване на сектора преди кризата, съответно концентрацията на голям обем спекулативни инвестиции в отрасъла. На следващо място със спад се характеризират селското, горското и рибното стопанство (с 6.2%) и професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности (с 4.4%), следвани от култура, спорт и развлечения и др. (3.8%). С 1.6% се понижава добавената стойност в промишлеността, а с 1.2% - държавното управление. Спад е регистриран и в корективите (с 0.5%), предимно вследствие на по-малката събираемост на косвените данъци. Най-голям темп на растеж на годишна база е отчетен в търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети; транспорт, складиране и пощи; хотелиерство и ресторантьорство – с 14.1%. В тези случаи за високия растеж оказва влияние, от една страна, ниската база от предходната година, а от друга, забавянето на спада на вътрешното търсене и доброто представяне на туристическата индустрия. Операциите с недвижими имоти увеличават обема си с 3.4%, а 2.3% растеж е регистриран при създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения. Добавената стойност във финансови и застрахователни дейности нараства с 0.7%.

Фигура 2

Растеж на brutната добавена стойност през 2010 г. по отрасли (%)

Източник: НСИ, собствени изчисления.

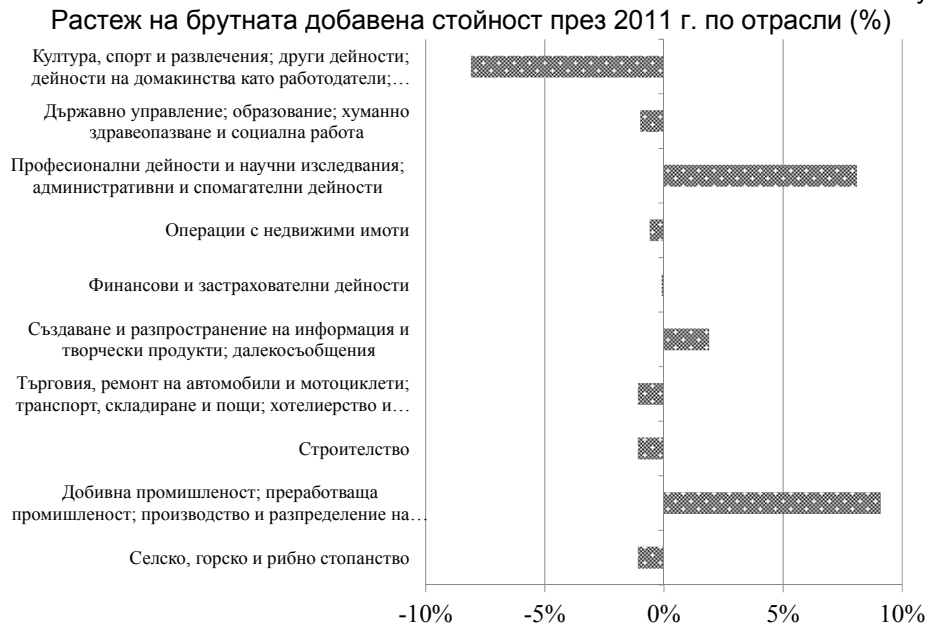
През 2011 г. най-голям спад отбелязва отрасъл Култура, спорт и развлечения и други дейности – 8.1% (фиг. 3). Останалите регистрирани спадове са значително по-малки. С по 1.1% се свиват селското стопанство, строителството и търговията и ремонтът на автомобили и мотоциклети. С 1% е спадът на държавното управление, 0.6% - на културата, спорта, развлеченията и др., а финансовите и застрахователните дейности са останали приблизително на нивото си от 2010 г. (спад от 0.1%). В същото време промишлеността увеличава добавената си стойност с 9.1%, което е основно поради доброто експортно представяне на икономиката и в значително по-малка степен вследствие на временните сигнали за оживление на потреблението през годината. Подобен темп на нарастване отбелязва и отрасъл Професионални дейности и научни изследвания; административни и спомагателни дейности – 8.1%. Третият и последен отрасъл с положително изменение на добавената стойност е Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения – с 1.9%.

Корективите нарастват през 2011 г. с 0.8%, като основният фактор за това са високите цени на енергийните ресурси, в частност на петрола, което води до по-големи приходи от ДДС и мита, които в противен случай не биха били събрани и бюджетът би отчел сериозно неизпълнение.

Икономическата криза дава известно негативно отражение и върху структурата на БВП от гледна точка на формиране на дохода. През 2010 г. поради относително по-бавния спад на заетостта спрямо този на печалбите делът на компенсацията на наетите лица в brutната добавена стойност се увеличава леко до 44.7% (при 44% през 2009 г.), а този на brutния опериращ излишък

спада до 56.3% (56.9% през 2009 г.). През 2011 г. продължителното ограничаване на растежа на трудовите доходи и ниската заетост водят до намаляване на дела на компенсацията на наетите лица в БДС до 43.1%. Намалението е за сметка на нарастване на дела на brutния опериращ излишък (печалбата на корпорациите) до 57.6%.

Фигура 3

Източник: НСИ, собствени изчисления.

Обща факторна производителност, потенциален растеж и циклична позиция

Разглеждането на икономическия растеж от страна на предлагането има още един важен аспект, свързан с т.нар. *обща факторна производителност (ОФП)*.⁸ В анализа на ОФП за България през разглеждания период се приема, че са налице два основни производствени фактора – труд и физически капитал. Трудът съответно се идентифицира с броя на заетите лица съгласно Наблюдението на работната сила, провеждано от НСИ. Данни за физическия капитал не са налични от статистическите служби (НСИ, БНБ и др.), тъй като този показател представлява ненаблюдаема величина. За изчисляването на необходимия ред от стойности е използван методът на постоянна инвентаризация (*permanent inventory method*), според който всяка следваща

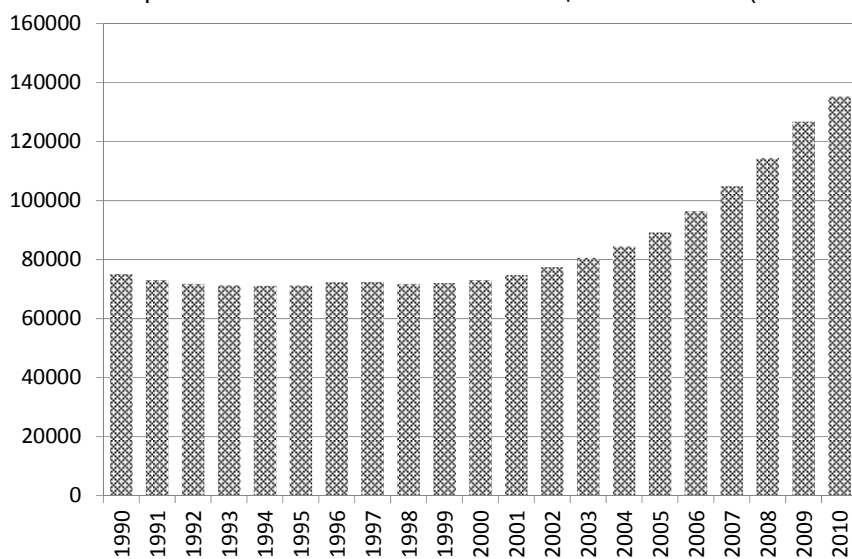
⁸ Терминът се асоциира с изчисляването на общоизвестния „остатък на Солоу“ (Solow, 1957), като смисълът е да се определи приносът на всеки един от факторите на производство към общия икономически растеж. Частта, която остава необяснена, съответно се приписва на нарастването на производителността на икономиката, свързана с комбинирането на факторите на производство. Нарастването на общата факторна производителност в този смисъл е косвен индикатор за повишаването на качеството на производствените фактори.

стойност на капитала е равна на предходната, намалена с амортизацията и увеличена със стойността на инвестициите в основен капитал, направени през миналия период. В изчисленията е използвана стойност на нормата на амортизация от 5% годишно.⁹

При изчисляването на реда от стойности за физическия капитал основен проблем е началната му стойност, тъй като от нея зависи определянето на всички следващи стойности. В пресмятанията, резултатите от които са представени по-долу, е използвано съотношението капитал/производство, получено в Ганев (2005). Използван е подход, при който началната стойност се определя, като за съответната година обемът на инвестициите в основен капитал се разделя на избраната норма на амортизация.¹⁰ За инвестициите в основен капитал е използван статистическият ред, публикуван от НСИ, по постоянни цени от 2005 г., като стойностите преди 1995 г. са определени посредством използването на индексите на физическия обем, налични за тези години. Началната стойност на физическия капитал в конкретния случай е определена за 1990 г., като стойността на БВП по цени от 2005 г. е умножена по цитираното съотношение (стойността, получена в статията, е 3.36). Изчислените стойности на капитала във времето са показани на фиг. 4.

Фигура 4

Запаси от физически капитал по постоянни цени от 2005 г. (млн. лв.)

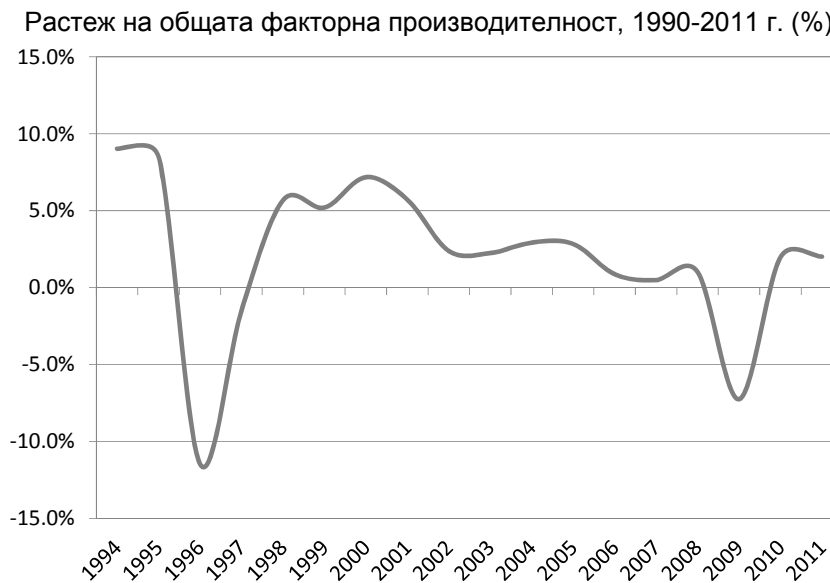
Източник: НСИ, собствени изчисления.

⁹ Подобни стойности са често срещани в литературата (вж. например Mankiw, Romer and Weil, 1992).

¹⁰ По този начин всъщност подходът приема имплицитно, че в началния период е налице равновесно състояние по отношение на капиталовите запаси в икономиката, т.е. тяхното нарастване е 0% на годишна база. Въпреки че такова условие може да изглежда твърде ограничаващо, то практически не оказва съществено влияние върху темповете на нарастване на капиталовите запаси. Нещо повече, това влияние намалява с времето и практически изчезва за периодите, които са достатъчно отдалечени от началния.

Изчисляването на ОФП е извършено на базата на използване на неокласическа производствена функция тип Коб-Дъглас с неутрално по Хикс технологично равнище, в която обемът на производството зависи от количествата труд и капитал, както и от самата ОФП. Стойността на производствената еластичност на фактора капитал, която е използвана в изчисленията, е 0.35 (с други думи, капиталът има 35% дял от създаденото производство в икономиката, а на труда се падат оставащите 65%). Получените от изчисленията резултати по отношение на темпа на нарастване на ОФП са представени на фиг. 5.

Фигура 5

Източник: НСИ, собствени изчисления.

За 2010 г. стойността на растежа на ОФП в България е 2%, след драстичния спад на показателя със 7.3% през 2009 г. Може да се каже, че това нарастване е изключително малко, като се има предвид, че и за развитите икономики дългосрочният темп на нарастване на показателя е около 2% годишно. С други думи, такъв растеж е недостатъчен от гледна точка на желаната конвергенция към нивата на доходи, от една страна, и нивата на производителност, от друга, които са присъщи на високо индустриализираните икономики. За целите на конвергенцията на българската икономика са нужни темпове на растеж на ОФП от поне 4% годишно.

Ниският темп на нарастване на ОФП отразява преди всичко големите спадове в обема на инвестициите, които продължават и след формалното отчитане на края на икономическата рецесия през 2010 г. и от своя страна водят до много нисък икономически растеж. Практически инвестициите са това, което единствено може да гарантира устойчиво високи темпове на нарастване на БВП и неговите компоненти (в частност износа и потреблението), тъй като техният обем определя равнището и качеството на физическия капитал в икономиката,

съответно състоянието на технологиите, капиталовъоръжеността на един зает, качеството на развитието на човешкия капитал (дефиниран като натрупани от работещите знания и умения), а оттам и на общата производителност в икономиката.

Потенциалният икономически растеж е също важно понятие, свързано със страната на предлагането. Много често той се идентифицира с дългосрочния устойчив растеж на икономиката, който пък се асоциира с т. нар. пълна заетост. Понятието „пълна заетост“ е също нестрого дефинирано и в текста то се използва в смисъл на заетост, съответстваща на естественото равнище на безработица. От своя страна за измерител на естественото равнище е използвана нормата на безработица, при която инфлацията не се ускорява.¹¹

Използваният подход за пресмятане на потенциалния растеж на практика представлява модифициран подход на Европейската комисия (ЕК).¹² Той също е базиран на Коб-Дъгласова неокласическа производствена функция, при която потенциалният БВП е този, който се получава при пълно използване (пълна заетост) на факторите на производство. Пълната заетост е работната сила, намалена с естественото равнище на безработица; дългосрочното равнище на работната сила от своя страна се получава чрез прилагане на дългосрочния (изгладения) коефициент на икономическа активност към населението в трудоспособна възраст. За реда от капиталовите запаси се приема, че е достатъчно гладък, поради което не е необходимо да бъде изглаждан. Дългосрочният (потенциалният) растеж на ОФП се получава чрез изглаждането на фактическите изчислени стойности на показателя.¹³

Разликата между фактическия и изчисления потенциален БВП дава оценка за цикличната позиция на икономиката. Когато разликата е положителна, икономиката се намира над своя потенциал, което съответства на т. нар. процес на прегряване, а когато е отрицателна, икономиката е в рецесионна фаза. Резултатите по отношение на потенциалния икономически растеж и отклонението от потенциалния БВП са дадени на фиг. 6 и 7.

Стойността на потенциалния икономически растеж намалява значително през 2010 г., като достига 2.5%. През 2011 г. той спада допълнително до 1.2%. Подобно на нарастването на ОФП, тази стойност има преки импликации за темповете на реална конвергенция на българската икономика към средноевропейските стойности на производство и доходи. Отново причината за слабото нарастване на икономическия потенциал трябва да се търси в ниските обеми реализирани инвестиции вследствие на икономическата криза и нейните ефекти, които продължават да се усещат дори след формалното приключване на рецесията.

¹¹ Преводът тук е директен от англ. Non-accelerating Inflation Rate of Unemployment (NAIRU).

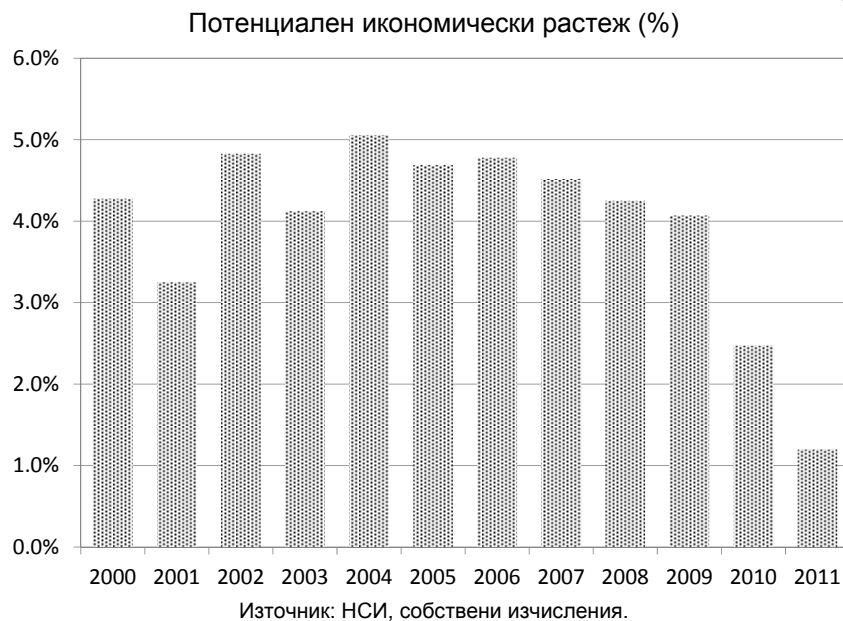
¹² Вж. например Mc Morrow and Roeger (2001).

¹³ Изглаждането на променливите е извършено чрез приложение на филтъра на Ходрик и Прескът, като стойността на изглаждащия параметър е 100 (препоръчителната за годишни данни). Вж. Hodrick and Prescott (1997).

Фигура 6

Фигура 7

Отклонението от потенциалния БВП добре описва цикличната позиция на икономиката спрямо нейния потенциал. Стойността на това отклонение през 2010 г. е -3.5%, което е умерено голяма стойност, т.е. *икономическата рецесия в страната е умерено голяма на фона на наблюдаваните стойности в*

световната история. Въпреки че всички показатели сочат, че това е дъното на цикъла и непосредствено след него следва фазата на оживление, пред българската икономика предстоят няколко трудни години на наваксване, в които способността да се стимулира инвестиционната дейност в страната ще бъде от ключово значение за това кога икономиката ще се върне отново на дългосрочната си траектория на икономически растеж. В потвърждение на казаното е стойността на отклонението от потенциалния БВП и през 2011 г., а именно -3.0%, т.е. за една година са съкратени едва 0.5 пр. п. от него.

Икономистите, общо взето, споделят мнението, че кризата ще се отрази неблагоприятно върху потенциалния растеж, макар че има голяма несигурност около точната степен на въздействието. Слабата икономическа активност вероятно ще продължи да намалява потенциалния растеж на производството в средносрочен план. Все пак, като се има предвид прогнозата за нисък растеж, очаква се отрицателното отклонение на БВП от потенциалното му равнище да се увеличи през 2012 г., след което през 2013 и 2014 г. леко да намалее. По предварителни изчисления, ако макроикономическата стабилност бъде запазена и бъде постигнато добър темп на усвояване на европейските фондове, достигането на потенциала на икономиката се очаква да стане ориентировъчно в края на 2013 или началото на 2014 г.

Икономическата криза и структурните промени в БВП

Икономическият растеж в годините на стопанския бум (по-специално 2006-2008 г.) беше базиран преди всичко на неустойчиво високо нарастване на обема на инвестициите. Големи дялове от тези инвестиции бяха насочвани към отрасли като сградно (предимно жилищно) строителство, операции с недвижими имоти, търговия и т.н. Това са инвестиции, които като цяло не могат да дадат съществено отражение върху дългосрочния икономически растеж, тъй като не повишават производителността в икономиката. Спирането на инвестициите от такъв тип автоматично води до големи негативни ефекти по отношение на икономическия растеж. Неустойчиво високите темпове на нарастване на икономиката преди кризата бяха причинени и от неадекватни правителствени политики, стимулиращи търсенето вместо предлагането – политики на намаляване на преките данъци (като данък върху доходите на физическите лица, корпоративни данъци, социални и здравни осигуровки), които доведоха единствено до прекомерен растеж на банковия кредит, небалансирано задлъжняване на домакинствата и изключително висока инфлация.¹⁴ Не бива да се пропускат и трайно негативните ефекти, от една страна, върху пенсионноосигурителната система и от друга – върху държавния бюджет, който беше натоварен допълнително да поема дефицитите на държавното обществено осигуряване (ДОО) за сметка на събраните данъци. Същевременно

¹⁴ Задлъжняването се свързва с усещането за по-голям разполагаем доход поради намаления относителен дял на данъчните плащания. Номиналното увеличение на доходите през цитирания период също допринесе за това усещане, въпреки че високата инфлация през тези години прави реалното нарастване на доходите значително по-малко от номиналното.

тези политики не доведоха до осезаемо подобряване на индустриалната база в количествено и качествено измерение и на производителността на труда в българската икономика. В условията на икономическа криза това води до привидно по-слабо отрицателни ефекти в сравнение с високо индустриализираните икономики, тъй като относително по-малката индустрия страда относително по-малко от спирането на покупките на определени видове стоки в страните-търговски партньори. В дългосрочен план обаче това е предпоставка за съществуването на крайно неблагоприятни ефекти върху цялостната конкурентоспособност на икономиката на България, тъй като качествено и количествено изоставане по отношение на оборудването и новите технологии в обучението и производствения процес влошава качеството на работната сила спрямо това на заетите в конкурентните икономики.

Ролята на правителствените политики за получените резултати по време на икономическата криза

Един от основните въпроси, чийто отговор трябва да бъде даден с оглед на перспективите пред икономиката на страната и подходящите правителствени политики за стимулирането на икономически възход, е свързан с действията на правителството през периода 2009-2011 г. и тяхното отражение върху динамиката на макроикономическите агрегати. Независимо от факта, че оценката на действията е потенциално обременена идеологически – в зависимост от това дали се прилага кейнсиански, или неокласически тип анализ, налице са няколко обстоятелства, които могат да бъдат анализирани сравнително обективно.

На първо място, при поемането на управлението на страната през лятото на 2009 г. правителството се изправи пред опасността при започващата криза да регистрира рязко влошаване на фискалната политика, съответно голям бюджетен дефицит. Предприетите съкращения още през първите месеци след встъпването във властта до голяма степен предотвратиха реализирането на такъв сценарий. Тъй като фискалната позиция е показател, който се следи отблизо както от европейските и другите международни институции, така и от частните инвеститори, запазването на бюджетния дефицит в умерени граници доведе и до запазване на външното доверие в българската икономика. Това спомогна и за предотвратяването на рязко и масирано спиране на планираните инвестиции и изтегляне на капитали, което автоматично би влошило перспективите пред икономическия растеж за продължителен период. С други думи, *фискалният консерватизъм спомогна за запазването на шансовете за бързо възстановяване на икономиката* – непосредствено след връщането към растеж на основните търговски партньори (основно в лицето на държавите от ЕС).

Същевременно обаче правителството предприе и поредица от действия, които могат да се оценят като негативни по отношение на цялостното състояние на макроикономическата среда. Решението за задържане на плащания към компании от частния сектор, към които държавата е длъжник по силата на

сключени договори, доведе до проблеми с ликвидността на тези компании. Поради хоризонталната и вертикалната обвързаност и взаимна задължениост на представителите на бизнеса ликвидните проблеми бяха мултиплицирани верижно, което доведе, от една страна, до осуетяване на планирани инвестиции, а от друга – до невъзможност за изплащане на възнагражденията на заетите в същите компании. Всичко това предизвика общо свиване на разходите за потребление и инвестиции, като същевременно провокира и процес на редуциране на заетостта с оглед оптимизиране на разходната структура при рязко намалели приходи. Съществен негативен ефект, който беше пряко следствие от действията на правителството, беше *цялостното намаляване на доверието, което повиши и усещането за риск в икономиката*. Известно е, че възвръщането на доверието, след като то веднъж е било загубено, е бавен и мъчителен процес, което в макроикономически план означава бавно преодоляване на ефектите от икономическата криза.

Стара слабост на правителствата у нас е неравномерното извършване на държавните разходи в рамките на годината. В особено голяма степен това важи за капиталовите разходи – обикновено тяхното ниво се задържа ниско до последните месеци на годината с оглед използването им като евентуален буфер за покриване на непредвидени бюджетни дефицити. Това води до *негативни приноси от страна на държавното управление към динамиката на общите инвестиции в икономиката*, а оттам има неблагоприятно отражение и върху икономическия растеж. Тази линия на поведение беше следвана неизменно и от правителството на ГЕРБ през периода 2009-2011 г.

Очаквания за икономическия растеж до 2014 г.

Съществуват два основни варианта по отношение на посткризисното развитие на българската икономика. *Единият вариант* означава връщане към модела на икономически растеж, наблюдаван преди 2009 г., който се характеризира със силен приток на външно финансиране, екстензивен растеж на отрасли като недвижими имоти, търговия и др., небалансирано инвестиране с цел краткосрочна печалба и неразумно и недалновидно поемане на задължения от домакинствата и фирмите. Този вариант означава бързо, но неустойчиво нарастване на БВП и задълбочаване на уязвимостта на българската икономика от неблагоприятни развития в световната икономика. *Другият възможен вариант* предполага продължаване на процесите на реструктуриране на икономиката в посока уравнивяване на дяловете на компонентите на търсенето към стойностите, наблюдавани в развитите индустриални икономики. Този вариант обаче означава бавно и болезнено за голяма част от населението икономическо възстановяване, при което повишаването на благосъстоянието почти няма да се усеща в краткосрочен план. Такъв тип възстановяване се свързва с относително по-висока безработица, съответно задържане на нарастването на потреблението и инвестициите и забавяне на цялостния процес на конвергенция с другите страни от ЕС.

Като се има предвид фактът, че икономиката на ЕС се намира в твърде

затруднено състояние, при което тежестта на публичния дълг ще бъде определяща още дълго време по отношение на възможностите на икономическата политика да стимулира икономическия растеж, не бива да се възлагат особено големи надежди на външните пазари като основен двигател на икономиката на България. В същото време възможностите за инвестиции и потребление на местния пазар са силно зависими от външния приток на финансови средства, поради което не може да се очаква вътрешното търсене само по себе си да изведе обратно икономиката към траектория на висок растеж. Поради това *значително по-вероятен изглежда вариантът на относително бавно възстановяване*. Липсата на доверие, съответно поведението на предпазливост и у потребителите, и у инвеститорите, е допълнителен аргумент в полза на реализирането на този вариант.

При всички очертаващи се ограничения относно външните инвестиции и растежа на износа не бива същевременно да се забравя потенциалната роля на европейските фондове, с които България разполага. Въпреки че сумата им изглежда относително скромна в сравнение с отчетените преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) в годините на кризата, с оглед на факта, че тези средства са предназначени предимно за производителни инвестиции, те биха могли да изиграят ключова роля по отношение на създаване на базови възможности за икономически растеж. Успешното и ефективното усвояване на европейските средства освен това би направило страната по-атрактивна и за частните външни инвеститори, т.е. би изиграло ролята на катализатор и ускорител на растеж на БВП. При презумпцията, че политиките и заетите в държавната администрация осъзнават тази особена важност на европейските средства, очакването е за по-засилено използване на този източник на финансиране още от 2012 г. със съответно нарастващо влияние на фактора през следващите две години.

Отчитането на описаните влияния, както и на очертаващата се краткотрайна рецесия в Еврозоната и България, предполага нарастване на БВП с 1.3% през 2012 г. Очаква се потреблението да се увеличи с минималните 0.6%, а инвестициите – с 2.1%, основно под влияние на правителствените капиталови разходи. Темповете на растеж на износа и вноса на стоки и услуги (съответно 2.7 и 2.3%) се предвижда да останат потиснати през тази година поради слабостите на външното и вътрешното търсене.

По-съществено ускоряване на икономическия растеж се очаква през 2013 и 2014 г. – съответно до 2.7 и 4.2%. Основен фактор на възстановяването се предвижда да бъде и подобряването на състоянието на икономиките от Еврозоната, което би стабилизирало външното търсене и на българска продукция. По прогнозни данни растежът на потреблението в България ще се ускори до 3.3% през 2013 г. и 4.7% през 2014 г. За инвестициите съответните прогнозни темпове на растеж са 4.5 и 7.8%, при което ключово значение имат големите инфраструктурни проекти. Повишаването на търсенето се очаква да доведе и до ускоряване на търговския оборот, като износът през 2013 и 2014 г. ще нарасне с 4.8 и 5.8%, а вносът съответно с 6.1 и 7.6%. Ускоряването на износа по-специално се основава и на предположението, че инвестирането на средствата по еврофондовете повишава конкурентоспособността на

българското производство. Трябва да се има предвид обаче, че *нарастването на износа е основен несигурен момент в прогнозата, защото предполага разширяване и модернизиране на производствената база на българската икономика, което не би могло да се случи без инвестиции, тъй като потенциалът за експортен растеж вече е почти изчерпан.*

Препоръки към икономическата политика с оглед гарантиране на висок и устойчив икономически растеж

В контекста на казаното основно задължение на държавната власт е да гарантира високо равнище на доверие както към своите действия, така и за цялата икономика. Използването на похвати, подобни на този за задържане на плащанията (или извършването им след отбив от страна на фирмите, каквато беше наложената практика), е противоположно. По-адекватна в този смисъл е замяната им с *нормативни промени, уреждащи установяването на ясни и точни правила за обективно остойностяване на обществените поръчки и гарантиране на ефективно изразходване на изплатените по тях финансови средства.* По-конкретно това предполага и въвеждането на автоматични фискални правила (извън вече приетите по отношение на дефицита и тавана на разходите като дял от БВП), гарантиращи плавното преливане на средства от държавния бюджет към целевите сектори и групи от обществото.

Тъй като структурата на бюджетните разходи е от съществено значение за успеха икономическата политика, в частност за преодоляване на ефектите от последната криза, особено внимание трябва да се обърне на *разпределението на събраните бюджетни средства към финансиране на дейности и политики, насочени към повишаване на дългосрочния макроикономически потенциал, за сметка на социални и други подобни разходи, които имат временен ефект и единствено отлагат решаването на проблемите.* От първостепенна важност е да се осигурят средства за ефективно изграждане на инфраструктура (не само пътна, но и енергийна, водна, информационна и т.н.), за качествено образование и наука, отговарящи на световните стандарти, за здравеопазване и здравна профилактика, използващи последните постижения на медицината, и др.

По-адекватната роля на държавата в икономиката изисква по-високо качество на бюджетно и макроикономическо прогнозиране с оглед недопускане на съществени рискове, свързани с изпълнението на приетите бюджети. Ефективността на бюджетните разходи изисква балансиран подход при стратегическото планиране – от дефинирането на стратегическите цели, през планирането на конкретните политики, мерки и действия, до ефективния контрол върху ефективността на публичните разходи. Доразвиването на принципа на програмното бюджетиране, който през последните няколко години беше практически изоставен, е незаменима стъпка в това отношение. Единствено по този начин държавата ще може да определи оптималния режим на облагане с данъци и други способи за генериране на бюджетни приходи, което би имало положителен ефект и по отношение на стимулирането на развитието на факторите на производство от страна на предлагането.

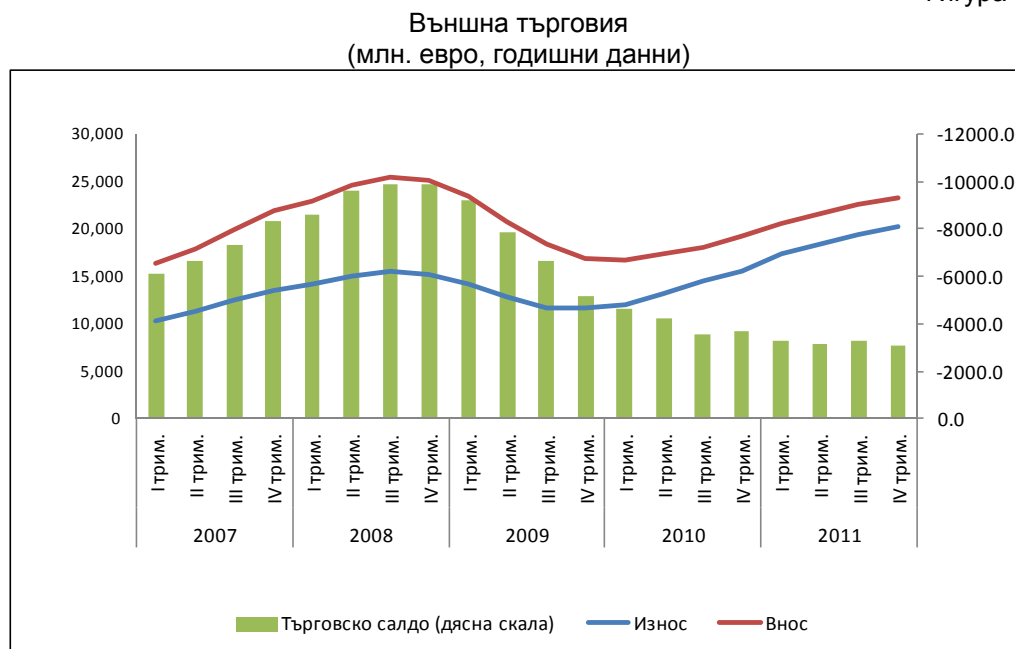
2. Външен сектор

Развитие на външния сектор

Външна търговия

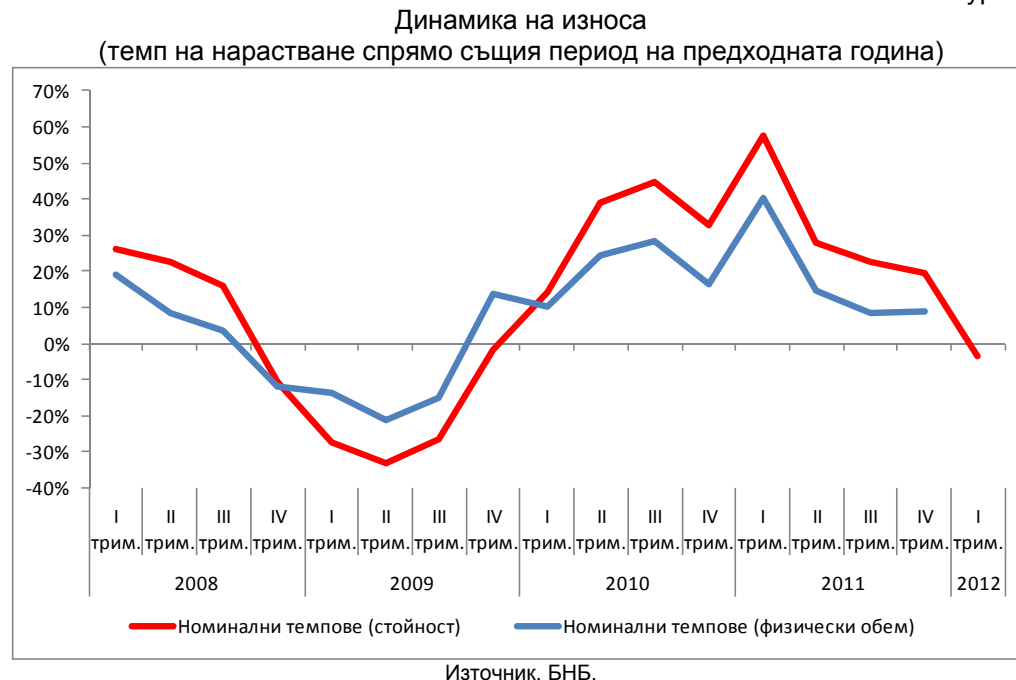
Динамиката на външната търговия е типична за малка отворена икономика, преминаваща от фаза на подем към фаза на спад. Факторите, обуславящи промените в бизнес-цикъла в конкретния случай, бяха по-скоро външни и тясно корелират с глобалната финансова криза (фиг. 1). Периодът на подем преди кризата се свързваше със засилен приток на външни капитали (под различна форма), което доведе до бързо повишаване на вноса. Износът растеше също, но със значително по-бавни темпове, което доведе до значително увеличаване на дефицита по външнотърговското салдо. Този период продължи до третото тримесечие на 2008 г. (съвпадащо с началото на глобалната финансова криза), когато трендът се обърна и в продължение на цялата 2009 г. обемите на външнотърговските потоци (особено на вноса) претърпяха сериозен спад. Търговският дефицит бързо намаля, но това беше за сметка на общото свиване на икономиката. От началото на 2010 г. започна възстановяване на обемите на външната търговия, като темповете на нарастване на износа превишаваха тези на вноса (фиг. 2). Това допълнително ускори процеса на подобряване на търговското салдо, което намаля повече от три пъти в сравнение с пиковите стойности от 2008 г.

Фигура 1

Източник: БНБ.

Фигура 2

Развитието на външната търговия през последните две години дава(ше) надежда, че износът може да изиграе ролята на „локомотив“, който да издърпа цялата икономика от блатото на кризата. Първоначалните анализи - както правителствените, така и от международните финансови институции, бяха доста оптимистични, особено след като обемите на износа надхвърлиха предкризисните нива. Експерти поддържаха становището, че високите темпове на растеж на износа, наблюдавани през 2010 и 2011 г., до голяма степен се дължат на нараснала конкурентоспособност на българската икономика.¹⁵ Аргументът беше, че производителността на труда в България расте по-бързо от средната за ЕС. Това безспорно е факт, но тази тенденция е характерна за един доста дълъг период (повече от десет години) и едва ли обяснява развитието през последните две години. Нещо повече, от края на 2008 г. насам разходите за единица труд са с тенденция към нарастване, при това много по-бързо, отколкото в основните търговски партньори. Тенденцията имаше известна корекция през втората половина на 2011 г., но това е по-скоро механичен резултат от увеличаването на безработицата, отколкото повишаване на производителността в резултат от внедряване на нови технологии. Този факт също не може да бъде съгласуван с аргумента за нараснала производителност. Това, което остава като обяснение за нарасналия износ през последните две години, са ценовите изменения и повишаване на качеството на износната продукция.

¹⁵ Вж. например публикациите на БНБ „Икономически преглед“ от 2010 г.

Динамиката на износа ясно показва, че *номиналните темпове на износа в стойностно изражение изпреварват тези на физическия обем*.¹⁶ За съжаление няма надеждни данни, с които да се оцени промяната в качеството на изнасяната продукция – за нея може да се съди само косвено. Идеята, че износо̀т ще генерира растеж, звучи доста примамливо, но отрезвяването настъпи в началото на 2012 г., когато за първи път от две години насам беше регистриран номинален спад. Всъщност темповете на износ намаляваха през последните месеци на 2011 г., което подсказваше, че нарастващият тренд вече е към края си. По-важният въпрос е дали данните от началото на 2012 г. (колкото и предварителни да са) отбелязват началото на нов етап, или са по-скоро случайни. Номиналният спад в стойностните обеми може да е и статистически феномен, предвид изключително високите темпове в началото на 2011 г.¹⁷ Тежката зима също може да е повлияла, но много по-вероятно изглежда намалението да се дължи на изчерпване на екстензивните възможности на икономиката.¹⁸ Допълнителен фактор в същата насока е бавното възстановяване на икономиките на основните търговски партньори и все още реалната опасност от нова рецесия в Европа, която без съмнение ще засегне и България. В тези условия всички икономически наблюдатели са единодушни, че предварителните очаквания за растеж през 2012 г. се нуждаят от сериозна корекция.¹⁹

Промените в структурата на външната търговия (както географската, така и стоковата) през последните две години също могат да послужат като ориентир при анализа на възможностите на износа да е генератор на икономически растеж (фиг. 3). От десетилетия насам стоковата структура на износа остава типична за развиваща се икономика с преобладаващ дял на суровините и материалите (особено метали), т.е. продукция с ниска степен на преработка и съответно с нисък дял на добавена стойност. *Такъв тип структура не може в дългосрочен план да генерира устойчив икономически растеж, тъй като е силно зависима от промените в цените, които по принцип са силно процикличен фактор.*

Предвид географската ориентация на износа, насочена основно към страните от ЕС, и очакванията за нова вълна на рецесия в региона, цените на основните суровини и материали вероятно ще претърпят корекция в посока понижаване, което ще влоши условията на търговия и ще доведе до намаление на стойностните обеми дори и при запазване на физическите обеми, което също изглежда малко вероятно. *Конкурентоспособността на износа в България по традиция се основава на ниското заплащане, като често това е било фактор дори и в случаите на по-ниско качество.* Очевидно е, че *такава стратегия не*

¹⁶ Темповете на физическия обем са изчислени чрез дефлиране на номиналните темпове с индекса на цените на износа. Трябва да се има предвид обаче, че НСИ изчислява само верижни индекси по тримесечия, което намалява аналитичните възможности на изчисляваните показатели.

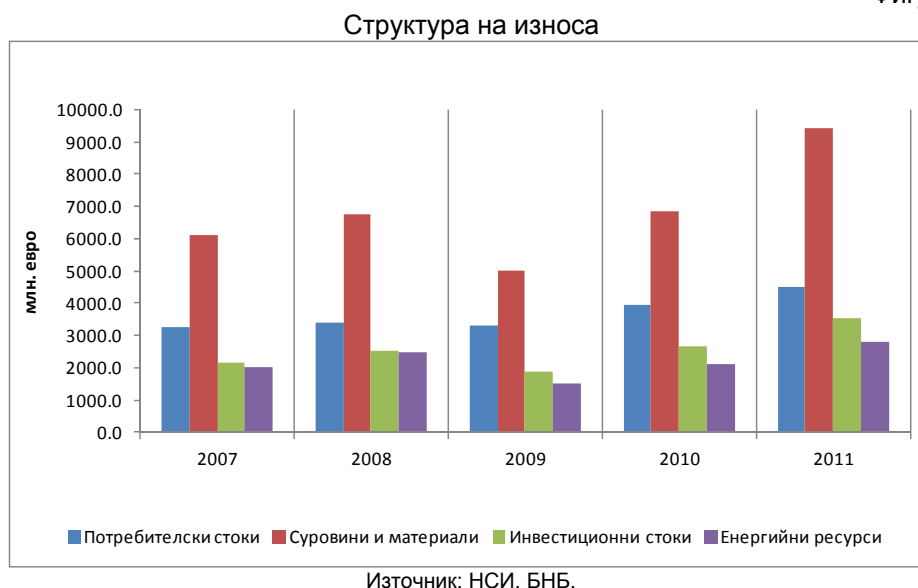
¹⁷ Тези високи темпове обаче бяха обусловени от резкия спад през предходния период, така че те представляват по-скоро възстановяване на предишните обеми, отколкото истински растеж.

¹⁸ Данните на НСИ за цените на износа и вноса са тримесечни, което не позволява на този етап да се прецени доколко номиналният спад в стойностните обеми се дължи и на ценовия фактор.

¹⁹ Министерството на финансите намали прогнозата от 2.9 на 1.4%, а БНБ я намали до 0.7%.

може да бъде печеливша в по-дългосрочен план. Навлизането на големи чужди капитали в страната през последните години ускори процеса на номинална конвергенция, което се изрази в нарастване на общото ценово равнище и приближаването му до нивата, характерни за европейските държави. В такива условия е невъзможно да се поддържат изкуствено ниски цени на труда, без това да предизвика социално напрежение. *Алтернативата е в сериозно реструктуриране на износа и повишаване на дела на стоките с висока добавена стойност.*

Фигура 3

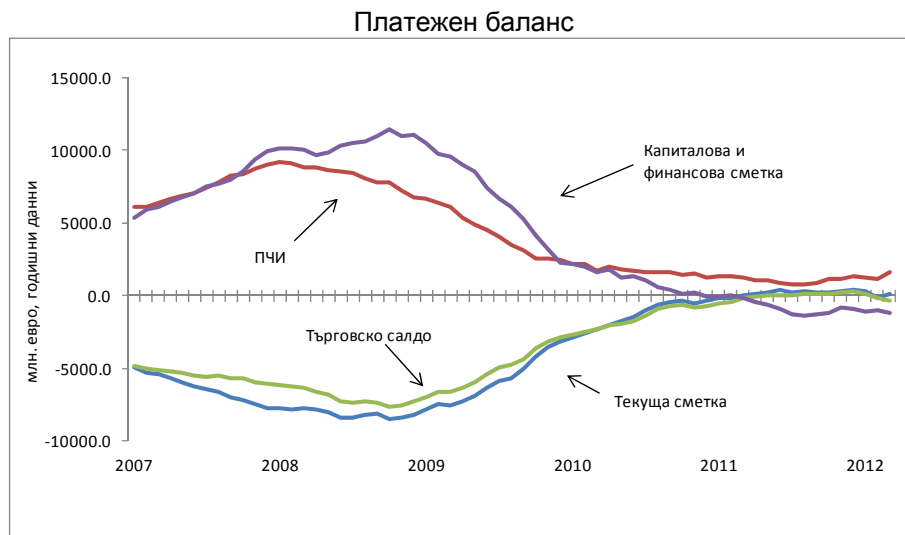
Платежен баланс

Динамиката на платежния баланс е може би най-показателната илюстрация на това какво се случи през последните години. В условията на отворена икономика ниските нива на национални спестявания означават, че поддържането на високи темпове на икономически растеж изисква използването на чужди спестявания, което се изразява в нарастващ дефицит по текущата сметка. Този процес започна още в началото на десетилетието и рязко се ускори след 2006 г. Периодът на влошаване на текущата сметка продължи до последното тримесечие на 2008 г. и почти изцяло се дължеше на влошаването на външнотърговския баланс (фиг. 4). Характерно за този период беше засилен приток на капитали към България, основно под формата на ПЧИ.

Вероятно поради първите симптоми на зараждащата се глобална финансова криза, които се почувстваха в света през лятото на 2007 г., трендът на нарастване на ПЧИ беше преустановен още в началото на 2008 г. Вследствие на намалелите финансови потоци към страната рязко спаднаха и обемите на внос, което се изрази в бързо подобряване на търговското салдо и текущата сметка.

Динамиката на капиталовата и финансовата сметка на платежния баланс по принцип е огледален образ на текущата сметка²⁰ и е тясно свързана с динамиката на валутните резерви. Въпреки рекордно високите стойности на дефицита по текущата сметка, достигнали 25% от БВП през 2008 г., валутните резерви на страната растяха с изключително бързи темпове (фиг. 5).

Фигура 4

Източник: БНБ.

Фигура 5

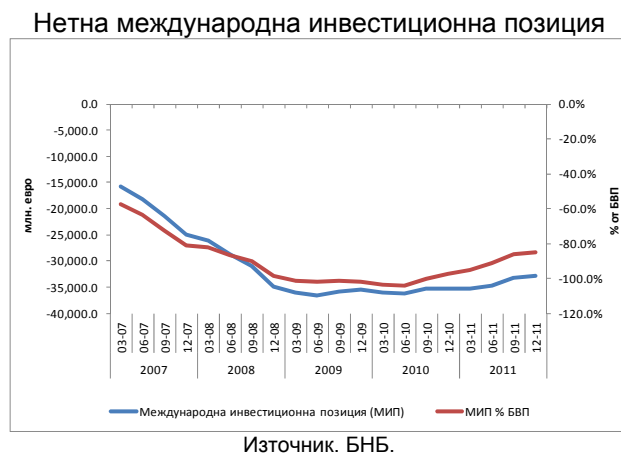

Източник: БНБ.

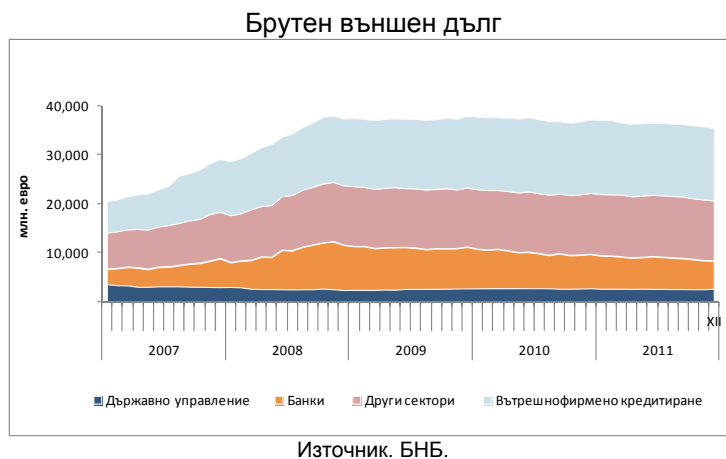
²⁰ Различията в динамиката на текущата и финансовата сметка отразяват промените във валутните резерви.

Високите положителни стойности по финансовата сметка обаче, освен че допринасяха за поддържането на високи нива на валутните резерви, означаваха натрупване на нови външни задължения (фиг. 6). Показателна е динамиката на нетната инвестиционна позиция на страната, показваща, че през периода на най-бързо нарастване на валутните резерви нетната международна инвестиционна позиция рязко се влоши както в абсолютен, така и в относителен размер (фиг. 7). С настъпването на глобалната финансова криза както ПЧИ, така и салдото по капиталовата и финансовата сметка рязко намаляха, което доведе и до загуба на валутни резерви, но и до стабилизиране и дори леко подобрение на инвестиционната позиция.²¹ Разминаването в динамиката на валутните резерви и международната инвестиционна позиция е неблагоприятно и неустойчиво.

Фигура 6

Фигура 7

²¹ Реалната загуба на валутни резерви е дори по-голяма, ако се вземат предвид двата транша от разпределение на СПТ, които БНБ получи от МВФ в края на лятото на 2009 г. и които по действащата методика се отчитат като валутни резерви. Към края на 2011 г. тяхната равностойност възлиза на близо 725 млн. евро.

Външен дълг

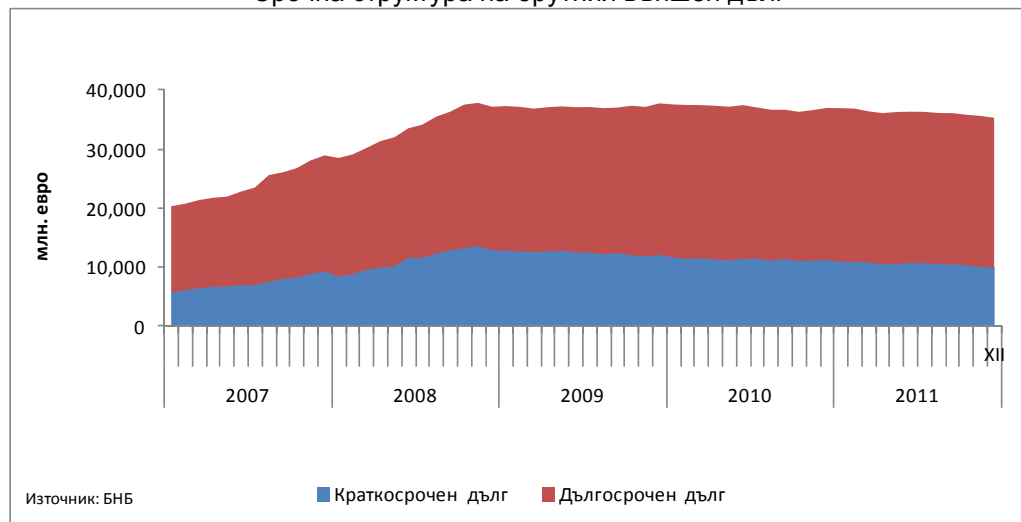
Динамиката на brutния външен дълг в общи линии следваше модела на икономическото развитие, основаващ се на силна зависимост от външно финансиране. Само през периода 2007-2008 г. brutните външни задължения се увеличиха с над 85% (вж. фиг. 7). Единственият положителен момент беше намалението на държавния външен дълг, настъпило в резултат от предсрочно погасяване на задължения към международните финансови институции. Прави впечатление бързото нарастване на вътрешнофирменото кредитиране, заемащо над 40% от общия размер на външния дълг. Този тип външна задлъжнялост е със значително по-благоприятни характеристики и не представлява бремене за икономиката.

От гледна точка на срочната структура на дълга промените са умерено неблагоприятни (фиг. 8). Въпреки почти двукратното нарастване на краткосрочните задължения (дължащо се преди всичко на финансовия сектор) преобладаващата част от задълженията продължават да са дългосрочни и не представляват риск за краткосрочната платежоспособност на икономиката.

В средносрочен план не се очакват съществени промени в структурата на brutния външен дълг – както по отношение на неговата срочност, така и по отношение на институционалните сектори. *Решението на правителството да емитира нов държавен дълг, с който да погаси настъпващия падеж на глобални облигации в началото на следващата година, няма влияние върху общия размер на дълга.* Единственото неизвестно засега са характеристиките на новата емисия, които ще окажат пряко въздействие върху обслужването.

Фигура 8

Срочна структура на brutния външен дълг

Източник. БНБ.

Външен сектор и икономически растеж

Необходимост за България от смяна на модела на растеж

Към края на 90-те години на XX век се оформи (макар и по-скоро стихийно) модел на растеж, който беше основан на нарастващи обеми външно финансиране, водещо до увеличаване на вътрешното потребление и съответно по-висок растеж. Това обаче беше съпроводено с рязко влошаване на текущата сметка на платежния баланс и повишаване на външната задлъжнялост на частния сектор. В условията на бързо нарастващ внос и растящо вътрешно потребление бюджетните приходи се увеличаваха с по-бързи темпове, отколкото БВП, което доведе до появата на бюджетни излишъци. Въпреки наличието на бюджетни излишъци фискалната политика през тези години беше определено проциклична, а техните номинални размери не можеха да компенсират прегряването на икономиката, намерило израз в нарастване на ценовото равнище и на преобладаващата част от финансовите и реалните активи.

Глобалната финансова криза и отражението ѝ върху българската икономика сложиха край на един модел на развитие, който очевидно не беше устойчив в по-дългосрочен план. Основният проблем беше в структурата на чуждестранните инвестиции, която не беше насочена към търгуемия сектор, а преди всичко към недвижимите имоти и финансовия сектор. Такава структура на инвестициите насърчаваше предимно строителството, което е силно процикличен сектор, и негативните резултати не закъсняха. Размерът на дефицита по текущата сметка растеше, което само по себе си беше много тревожно, но още по-притеснително беше рязкото влошаване на международната инвестиционна позиция, чиито негативни стойности преминаха границата на 100% от БВП. Ако могат да се извлекат някакви позитиви от кризата, то те са свързани с необходимостта от преосмисляне на цялостния модел на развитие, наложил се през последното десетилетие. Доколкото българската икономика продължава да изпитва недостиг на капитали, финансирането отвън по необходимост ще продължи да играе важна роля. Въпросът следователно се свежда до формата на това финансиране – дали трябва да се залага на възстановяване на потоците от ПЧИ, или да се форсира върху износа, който да осигури финансови ресурси за инвестиции в реални активи, които да доведат до устойчив икономически растеж.

Теоретични основи

Експортноориентираният растеж, на който се дава приоритет в политиката на малка и отворена икономика като тази на България, се основава на насърчаване и подкрепа на износа, който да осигурява необходимите обеми от чуждестранна валута. Рационалността на този подход се корени във възможностите на външната търговия да бъде и източник на икономически растеж, като при това помага за по-ефективното разпределение на ресурсите както в рамките на отделно взета държава, така и между различни страни и региони. Износът е

ефективно средство за въвеждане на нови технологии и придобиване на нови знания, което (от гледна точка на ендегенните теории) влияе стимулиращо върху растежа. С други думи, нарастването на износа играе важна роля в общия процес на икономически растеж, оказвайки положително влияние както на търсенето, така и на акумулирането на капитали. От друга гледна точка с нарастването на износа се увеличават и импортните възможности на икономиката, което също влияе благоприятно на растежа.

Съгласно основните теоретични постулати предимствата на експортноориентираните модели на растеж се дължат на следните фактори:²²

- Вътрешните разходи за осигуряването на единица чужда валута са по-ниски от разходите за спестяването на същата единица.
- Преодоляват се ограниченията на по-малките икономики, свързани с икономията от мащаба.
- Излагането на местните производители на външна конкуренция води (в общия случай) до нарастване на ефективността и намаляване на разходите.
- Емпирично доказано е значителното увеличаване на ПЧИ в икономики с експортна ориентация.
- Емпирични доказателства съществуват и по отношение на възможностите за създаване на работни места, които са по-високи при по-големи обеми на износ.

В същото време моделите на растеж, даващи приоритет на експорта, имат противници, изтъкващи на преден план някои вътрешноприсъщи за модела недостатъци. Най-важните сред тях са:²³

- развиване на зависимост от външното търсене на развитите страни и нарастване на волатилността на темповете на растеж;
- забавяне на темповете на развитие на вътрешния пазар;
- ожесточаване на конкуренцията между развиващите се страни и поява на стремеж към „изтласкване от пазара“ (export displacement) на конкурентите, водещо в крайна сметка до влошаване на условията на търговия за всички износители;

²² Вж. Meier, G. M. 1995. Leading Issues in Economic Development. 6th ed. New York and Oxford: Oxford University Press.

²³ Вж. по-подробно Paley, T. 2002. A New Development Paradigm Domestic Demand-Led Growth – Why It Is Needed and How To Make It Happen. – Foreign Policy in Focus, September 2002; Singh, A. 1999. Asian Capitalism and the Financial Crisis. London: Routledge.

- задълбочаване на глобалните дисбаланси и отрицателно влияние върху финансовата стабилност;
- колкото повече страни прилагат този модел, толкова по-ниска е ефективността му поради ограниченията на глобалното търсене.

Поради тези аргументи през последните години редица автори твърдят, че експортноориентираните модели на растеж са изчерпани и трябва да се заменят с такива, основаващи се на развитието на вътрешното търсене (domestic demand-led growth). Един от основните аргументи е, че излизането на Китай на международните пазари съществено е променило „правилата на играта”.²⁴

Въпреки наличието на недостатъци на експортноориентирания растеж ясно е, че развиващите се страни (поне на даден етап от развитието си) не могат без развитие на отрасли за износ, доколкото те осигуряват необходимата валута. Въпросът е в какъв контекст се разглежда стимулирането на износа. От тази гледна точка международната търговия трябва да бъде подчинена на идеята за икономическо развитие, а не да се търсят *сравнителни предимства в различни дейности и отрасли на всяка цена*, тъй като това често води до отрицателни ефекти в по-дългосрочен план. С други думи, става въпрос не само за желания и за избор на модел, но и за възможности. Едва ли е случаен фактът, че преобладаващата част от високо развитите индустриални страни разчитат много повече на вътрешните фактори за икономически растеж, отколкото на капризите на външното търсене.

За избора между различните модели на растеж за България

Политическите фактори при избора на модел на развитие се не по-малко важни (ако не и по-важни) от икономическите. Управляващите без изключения винаги искат да виждат излишъци по текущата сметка на платежния баланс и се притесняват от дефицитите независимо от техния икономически характер. Този аргумент, колкото и несериозен да е от чисто икономическа гледна точка, много често се оказва решаващ при взимане на конкретни управленски решения. Причината вероятно се корени в разбирането, че чрез прилагането на експортноориентирана политика (вместо стимулиране на компоненти от вътрешното търсене) може по-лесно да се осигури висока заетост, без това да доведе до инфлационен натиск по линия на заплащането на труда.²⁵

Въпросът е защо много страни разглеждат излишъците по търговския баланс

²⁴ Причините за това се коренят в йерархичната структура на този тип модели, предполагаща заместването на старите играчи с нови, които предлагат по-ниски разходи на единица продукция. Предлагането на евтина, непретенциозна и относително добре подготвена работна ръка в Китай е на практика неограничено, което поставя останалите развиващи се страни (както в региона, така и в глобален мащаб) в неравностойно положение.

²⁵ Тъй като търговията в глобален мащаб е балансирана по дефиниция, това предполага, че за всяка страна, прилагаща такъв меркантилистски подход към търговския баланс, трябва да има страна(и), която е готова да понесе бремето на търговския дефицит и да импортира инфлация (дефлация).

като по-силен инструмент за увеличаване на доходите, отколкото вътрешните инвестиции? Отговорите, които обикновено се предлагат, са в две посоки: *първо*, търговските излишъци до голяма степен разрешават проблемите с ефективното (неограничено от други пазари) търсене, и *второ*, от гледна точка на националното счетоводство излишъците по външната сметка могат да се представят като външни инвестиции, които впоследствие оказват мултиплициращ ефект както върху производството, така и върху заетостта. Логиката тук е следната: всяко повишаване на вътрешната икономическа активност води до нарастване на вноса, така че нарастването на доходите и заетостта, дължащо се на вътрешните фактори, трябва поне частично да бъде компенсирано от намаляване на външните инвестиции. От своя страна увеличаването на търговските излишъци, дължащо се на нараснал износ, не води до спадане на вътрешните инвестиции, а по-скоро създава условия за тяхното увеличение, при положение, че външното търсене остане стабилно.

Съпоставянето и анализирането на двата алтернативни модела е полезно, тъй като откроява различията и предлага възможности за избор съобразно специфичните условия. Има обаче още един подход за анализ на експортноориентираните модели, който се основава на по-задълбочен анализ на платежния баланс. Основополагащата идея тук е, че в условията на отворена икономика състоянието на платежния баланс е естествен ограничител на растежа. Традиционните теории за икономическия растеж до голяма степен игнорират платежния баланс и по принцип изключват монетарните въздействия. За разлика от тях ендегенните модели са ориентирани към предлагането и отреждат на платежния баланс спомагателна роля, като предполагат, че той се самоуравновесява чрез механизма на вътрешно и/или външно ценово приспособяване. По този начин се къса връзката между състоянието на платежния баланс и акумулирането на ресурси в подкрепа на икономическия растеж.

Доскоро се приемаше като очевидно разбирането, че търсенето не може да се стимулира безконтролно поради ограниченията, налагани (преди всичко) от бюджетния дефицит и от нивото на лихвения процент. Теоретичните и емпирични изследвания през последните години обаче все повече насочват вниманието към платежния баланс като основен ограничител на растежа.²⁶ Основната идея на този подход е, че оценката на международните финансови пазари за външната позиция на дадена страна ограничава икономическия растеж до нива, по-ниски от ограниченията, налагани от заетостта и натоварването на производствените мощности. Основанията са следните:

²⁶ Thirlwall, A. P. 1979. The Balance of Payments Constraint as an Explanation of International Growth Rate Differences. – Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review, March 1979; McCombie, J. S. L. 1997. On the Empirics of Balance of Payments Constrained Growth. – Journal of Post Keynesian Economics, Spring 1997; Turner, P. 1999. The Balance of Payments Constrained and the Post-1973 Slowdown of Economic Growth in the G7 Economies. – International Review of Applied Economics, January 1999; Vera, L. A. 2006. The Balance of Payments Constrained Growth Model: A North-South Approach. – Journal of Post Keynesian Economics, Fall 2006.

- Проблемите в платежния баланс се пренасят в реалния сектор (производство и заетост) относително бързо.
- В дългосрочен аспект не може да се поддържа устойчив икономически растеж без равновесие на платежния баланс, тъй като финансирането на растящите дефицити води до нарастване на лихвените проценти по финансирането, което е поносимо само в краткосрочен и средносрочен план.
- Високите лихвени проценти изместват интереса на инвеститорите в посока финансови активи, което в крайна сметка води до намаляване на инвестициите в реални активи и съответно спадане темповете на растеж.

Механизмът, по който се осъществяват ограниченията на платежния баланс, е относително прост. Ако дадена икономика може да повиши съвкупното вътрешно търсене до нивото на съществуващия производствен капацитет (т.е. без да се натрупват неравновесия във външния сектор), натискът от страна на търсенето ще окаже положително въздействие върху производствения капацитет, а оттам и върху икономическия растеж. Практиката е доказала, че това е възможно, но при определени условия, най-важните от които са:

- инвестициите да са насочени в търгуемия сектор;
- факторите на производство да се разпределят с предимство към секторите с по-висока производителност.

Може да се заключи, че от гледна точка на този подход икономиките на различните страни растат с различни темпове, защото вътрешното търсене се повишава с различни темпове, а то от своя страна е ограничено от изискванията за балансираност на платежния баланс. Следователно въпросът се свежда до изясняване защо ограниченията, налагани от платежния баланс, са различни в различните страни, т.е. защо еластичностите на износа и вноса се различават. Отговорът на този въпрос не е лесен и изисква допълнителен анализ в следните направления:

- Какъв тип стоки се изнасят и как се променя глобалното търсене спрямо тях. В най-простия случай става дума дали се изнасят „първични“ стоки, или такива с висока степен на обработка?
- Какви са характеристиките на продуктите, които се изнасят, и осигуряват ли те някакво конкурентно предимство по линия на „неценовата конкуренция“?²⁷

²⁷ В случая под характеристики се разбират всички онези неценови фактори, влияещи върху формирането на потребителския избор и оттам на търсенето. Става дума за фактори като качество, надеждност, стандартизация, сигурност и бързина на доставката, гаранционно и следгаранционно обслужване, развитие на клоновата мрежа, предоставяне на експортни кредити и експортни застраховки и т.н. Всичко това е обект на конкретна външнотърговска политика, която невинаги е по силите на отделно взета фирма и изисква държавна намеса.

Всъщност посочените условия представляват същността на експортноориентирания модел на растеж, при който нарастването на износа води до увеличаване на темповете на икономически растеж без влошаване на международната инвестиционна позиция на икономиката. *Тези две условия обаче не са изпълнени за българската икономика, което прави практическото прилагане на експортноориентирания модел на растеж по-трудно.*

Изясняването на теоретичните концепции относно възможните типове икономически растеж и ограниченията, които те налагат, са важни от гледна точка на формирането на конкретна икономическа политика. Въпросът е може ли България на сегашния етап да генерира достатъчно висок растеж, основан на вътрешни фактори, така че да няма нужда да се разчита на капризите на външните пазари? Евентуален положителен отговор изисква отговор и на още един въпрос – каква трябва да ролята на правителството в провеждането на такава политика?

Колкото и убедително да звучат аргументите на противниците на експортноориентирания растеж, горчивата истина е, че нивото на доходите в България продължава да бъде ниско. Ограниченията, наложени от паричния съвет, и невъзможността (поне в краткосрочен план) за провеждане на експанзионистична фискална политика са допълнителни фактори в подкрепа на извода, че в обозримо бъдеще България трябва да разчита преди всичко на износа, за да може да осигури икономически растеж, основан на икономия от мащаба. От гледна точка на ограниченията, налагани от платежния баланс, посланието е ясно – ускоряването на икономическия растеж е възможно само при увеличаване на привлекателността на българския износ и/или намаляване на еластичността на вноса (в най-добрия случай комбинация от двете). В противен случай, т.е. ако производственият капацитет нараства по-бързо от вътрешното търсене (поради ограниченията, наложени от платежния баланс), безработицата ще се увеличи, което допълнително ще свие потреблението. С други думи, *не става въпрос само за осигуряване на икономически растеж чрез повече износ, а чрез износ на правилните стоки и услуги, т.е. тези, за които търсенето е еластично.*

Възможни политики за България

През последните няколко десетилетия няма нито един случай на икономика, която да е регистрирала високи и стабилни темпове на икономически растеж, без това да е било съпроводено със значително увеличение на обемите на външната търговия.²⁸ Колкото и безспорни да изглеждат успехите на експортноориентирания икономически модел от гледна точка на растежа, въпросите, по които продължават дискусиите, са за дългосрочната устойчивост на този модел на развитие и *появата на нов тип зависимост на развиващите се страни от развитите по линия на търсенето.* Страхове от зараждане на нов вид колониализъм се подхраниха след възникването на глобалната финансова

²⁸ Многобройни са примерите както в Югоизточна Азия, така и в Централна и Южна Америка.

криза, когато обемите на световната търговия рязко намаляха основно поради свиване на търсенето в развитите страни. Това даде основания на много икономисти да предрекат възобновяване на протекционизма като икономическа политика.

Българската икономика се характеризира с висока степен на отвореност и външноикономическите фактори винаги са имали изключително важно значение за развитието. Тази особеност на националното стопанство се разбира и споделя както от всички икономисти, така и от всички политици, но наличието на съгласие не прави задачата за оптимално използване на външния сектор по-малко сложна. През последните години особено популярна стана темата за глобализацията и как всички страни независимо от степента на икономическото си развитие могат да извличат ползи от нея. Всъщност проблемите с глобализацията са много и сложни, а ползите от нея в никакъв случай не се разпределят поравно между всички участващи.

За да може националната икономика да се възползва от природните си дадености и производствената си специализация, е необходима адекватна външноикономическа политика.²⁹

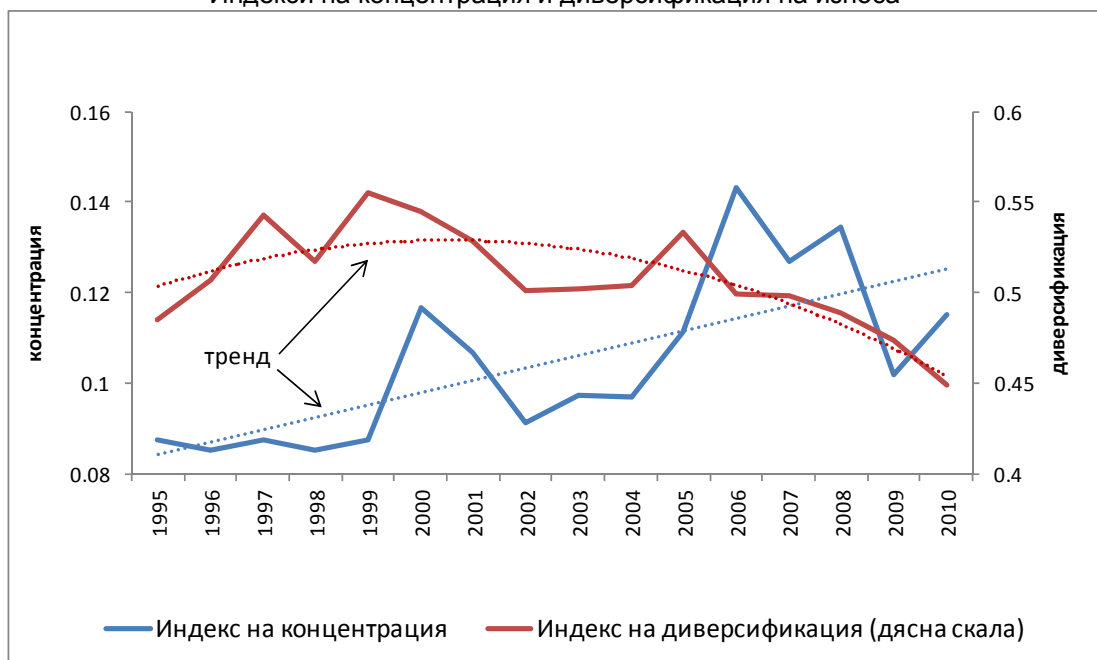
Стандартната рецепта, предписвана от международните финансови институции (и преди всичко МВФ) в условия на криза, е заздравяване на макроикономическите фундаменти. Този стандартен отговор формално е верен, но практическата му полезност е много малка. България от години поддържа солидни макроикономически показатели (дори в разгара на кризата), но усещането за икономически застой и безпътица е осезаемо. Реализирането на исторически най-важната задача пред съвременна България – постигането на номинална и реална конвергенция с останалите страни от ЕС – остава далеч напред в бъдещето. Очевидно е, че само поддържането на здрави икономически фундаменти не е достатъчно. Ако приемем, че придържането към експортноориентиран модел на растеж (с всичките му недостатъци) през следващите години е неизбежно, то на преден план изниква въпросът как да се осигури оптимална диверсификация на търговските потоци (и преди всичко износа), така че да се осигурят високи и стабилни темпове на растеж. *Световната практика отдавна е доказала, че връзката между степента на отвореност на икономиката и волатилността на икономическия растеж е*

²⁹ Оставяме настрана въпроса дали въобще е нужна национална стратегия за външноикономическа политика. Примерите от световната практика (Япония, Корея, Китай, „азиатските тигри“, и редица други) красноречиво говорят за ползите от такава политика.

толкова по-слаба, колкото диверсификацията е по-голяма.³⁰ От тази гледна точка е от изключителна важност да се поддържа висока степен на диверсификация както по отношение на продуктите, така и по отношение на пазарите, на които се търгува. За съжаление данните за България през последните години показват наличието на ясно определен тренд към намаление на диверсификацията на българския износ и тренд (макар и неясно изразен) към повишаване на концентрацията (фиг.9).

Фигура 9

Индекси на концентрация и диверсификация на износа

Източник: UNCTAD.

³⁰ Диверсификацията се измерва с индекс, показващ до каква степен структурата на износа (вноса) по определени стокови групи се различава от осреднената структура за света, или:

$$S_j = \frac{\sum_i |h_{ij} - h_i|}{2}, \text{ където } h_{ij} \text{ е делът на стока } i \text{ в общия обем на износа (вноса) на страна } j, \text{ а } h_i \text{ е делът на стока } i \text{ в общия световен обем на износа (вноса).}$$

Индексът варира между 0 и 1, като колкото по-близо е до 1, толкова по-големи са различията. Концентрацията се измерва с индекс като мярка за пазарната концентрация, наричан още Херфиндал-Хиршман (Herfindahl-Hirschmann).

Той се изчислява по формулата $H_j = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{X}\right)^2} - \sqrt{1/n}}{1 - \sqrt{1/n}}$, където x_i = стойността на износа на продукт i ; $X = \sum_{i=1}^n x_i$, n – броят на продуктите. В конкретния случай е използвана Стандарлната

международна търговска класификация SITC, rev.3. Индексът е нормализиран и приема стойности от 0 до 1, като 1 означава максимална концентрация.

Предвид степента на отвореност на икономиката, едва ли ще е пресилено да се каже, че вътрешната икономическа политика трябва да се превърне в „производна“ на външноикономическата, т.е. мерките на вътрешната политика би следвало да се насочват към реализиране приоритетите на външната политика. Днес външноикономическите отношения в света са до голяма степен систематизирани в рамките на различни многостранни споразумения, регионални договорености и двустранни спогодби. Строго установените правила за търговия, залегнали в тях, създават условия за предсказуемост и по този начин улесняват деловите среди. На основата на тези договорености се постига по-добър достъп до пазарите на контрагентите и се осигуряват условия за нарастване на износа. Всичко това подпомага превръщането на българския пазар в неразделна част от единния европейски пазар, представляващ област без вътрешни граници, в която е гарантирано свободното движение на стоки, услуги, хора и капитали. Съществуват различни подходи за стимулиране на икономическия растеж чрез по-активно включване на българската икономика в международното разделение на труда, по-важните от които през последните години са обект на дискусии и се отнасят до: насърчаването на научноизследователската и развойната дейност; преодоляване на проблема с ниската конкурентоспособност на българските продукти, особено на селскостопанските; улесняване достъпа на българските фирми до единния пазар на ЕС чрез засилено участие в системата за взаимно признаване на сертификатите и сертификационните процедури; идентифициране на фирмите с потенциал за излаз и конкурентно поведение в общия европейски пазар; стимулиране инициативността и проактивното поведение на българските фирми за намирането на подходящи контрактори, насърчаване използването на инструменти като публично-частното партньорство при реализация на проекти, финансирани от фондовете на ЕС, и др.³¹

³¹ Вж. например Българска стопанска камара. 2011. Краткосрочни и дългосрочни възможности за възстановяване, икономически растеж, заетост и стратегия за догонващо развитие на Р. България. С., ноември 2011.

3. Фискален сектор

Фискалният сектор е средоточие на интересите в икономиката и обществото. Той е условие за и следствие от процесите в другите сектори. Състоянието и развитието му в дадена държава са резултат от действието на специфичните за нея институционални, икономически, идейни и социални предпоставки. За разлика от други сектори политиката във фискалния сектор е по-консервативна и се проявява в средно- и дългосрочен период.

Тенденции във фискалния сектор

Централен индикатор за процесите във фискалната сфера е **бюджетното салдо**. Неговата динамика през следващите 10 години след финансовата криза от 1996/1997 г. очертава ясна тенденция към подобряване. След понижаващи се дефицити през 2003 г. консолидираният бюджет достига баланс, а през следващите четири години реализира устойчиво нарастващ излишък, който към 2007 г. е на рекордно ниво от 3.4% от БВП. След 2007 г. тази тенденция е пречупена и салдото от положително се насочва към отрицателно. Така през 2008 г. излишъкът спада до все още значителните 2.9% от БВП, през следващата година той е 0.9%, а през 2010 г. преминава в сериозен дефицит от 4% от БВП, който е ограничен през 2011 г. до 2.1 %.

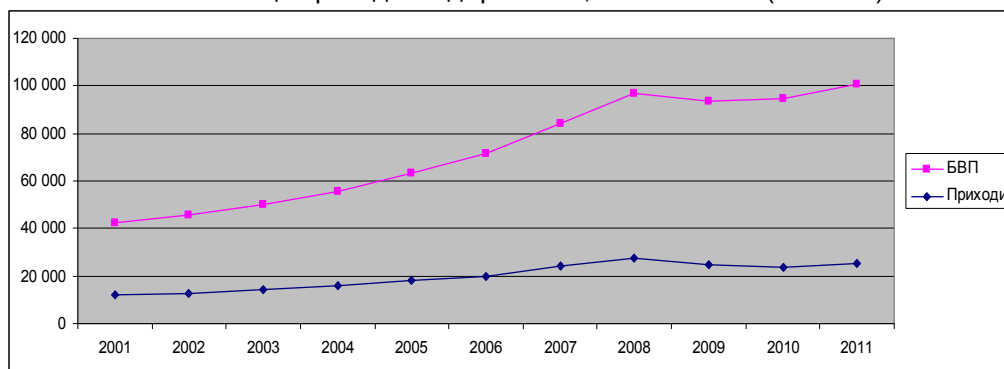
Общите **разходи на държавата**, съответно на промените на бюджетното салдо, до 2009 г. са под нивото на общите приходи, а през следващите две години са над тях. Бюджетните излишъци се насочват във **фискалния резерв** и до октомври 2008 г. той нараства до 12 млрд. лв. Оттогава бележи устойчива тенденция към намаляване, като за дефицитната 2010 г. редукицията е с около 1.7 млрд. лв., а за 2011 г. - с около 1 млрд. лв. Вероятно в близко бъдеще фискалният резерв ще се движи около равнището си от 2011 г. с тенденция към незначително нарастване.

Приходите на държавата са следствие от състоянието на икономиката (вж. фиг. 1). Растящите общи приходи (и излишъци) след 2003 г. кореспондират с нарастващо преразпределяне през бюджета (наложно бремe), което към 2007 г. доближава ниво от 43% от БВП. След това то устойчиво намалява, достигайки към 2011 г. равнище от под 34% от БВП. Вероятно преразпределянето през бюджета ще се запази на нива, близки до тези от 2011 г. с тенденция към леко покачване.

От 2001 г. насам абсолютният размер на общите разходи на държавата се увеличава плавно. На табл. 1 е дадено сравнение в структурата им по функции за 2001 и 2010 г. В началото и в края на периода се констатира подобна картина в разпределението на общите разходи в държавата по функции, което свидетелства за консервативна политика на харчене, т.е. за липса на значими структурни реформи, подкрепени от фискалната политика.

Фигура 1

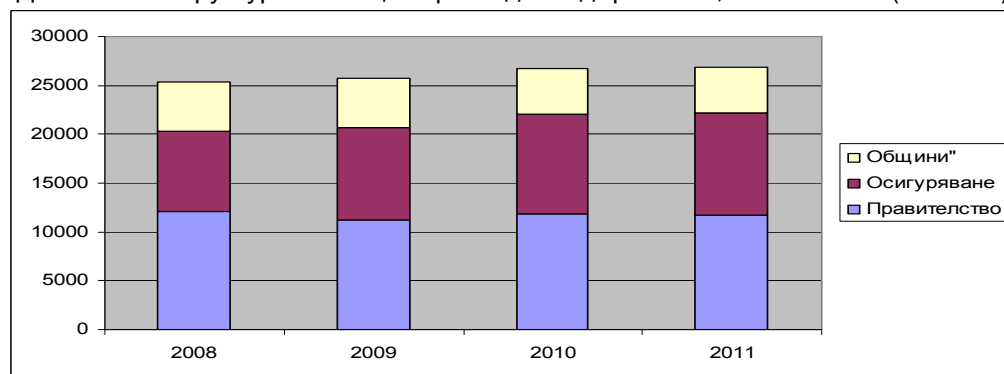
БВП и общи приходи на държавата, 2001- 2011 г. (млн. лв.)

През последните четири години тенденцията към плавно нарастване в обема на държавните разходи се запазва, но в структурата им се наблюдават промени (вж. фиг. 2).

Фигура 2

Динамика и структура на общите разходи на държавата, 2008-2011 г. (млн. лв.)

Относителният дял на разходите на правителството в общите разходи на държавата се понижава от около 48% за 2008 г. до около 44% към 2011 г., на разходите на общините – от 20 на 18%, докато разходите за социално осигуряване се повишават от 32 на 39%. Разликата между разходите на правителството и тези на социалното осигуряване за 2008 г. е около 4 млрд. лв., докато през 2011 г. тя е само около 200 млн. лв. Това показва, че в условия на рецесия общо в държавата събираните от гражданите и бизнеса средства се изразходват все по-малко за структурни реформи, подобряване на бизнес-средата и активна политика (на централно местно равнище) и все повече в полза на социалното осигуряване. То абсорбира почти толкова средства, колкото всички дейности на правителството, взети заедно. Така шансовете за

подобряване на политиките, в т.ч. и тези, насочен към икономически растеж, са все по-ограничени.³²

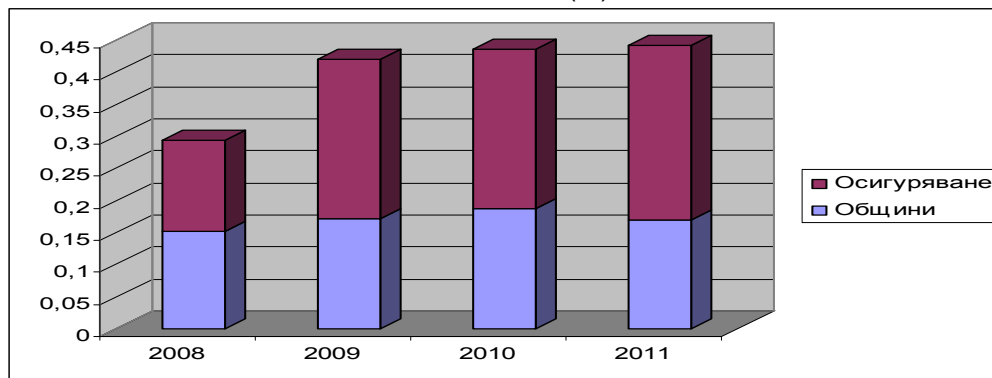
Таблица 1
Разходи на държавата по функции през 2001 и 2010 г. (% от БВП)

Функции	2001 г.	2010 г.
I. Общи държавни служби	3.1	2.4
II. Отбрана и сигурност	4.8	4.6
III. Образование	3.9	3.8
IV. Здравеопазване	3.9	4.3
V. Социално осигуряване, подпомагане и грижи	13.3	13.6
VI. Жилищно строителство, благоустройство, комунално стопанство и опазване на околната среда	1.7	2.2
VII. Почивно дело, култура, религиозни дейности	0.7	0.7
VIII. Икономически дейности и услуги	4.5	4.8
IX. Други	3.5	1.6

Повишените разходи на социалното осигуряване от 8.2 на 10.5 млрд. лв. не кореспондират със съответстващо им увеличение в приходите му (от осигурителни вноски) – през 2011 г. те са едва със 110 млн. лв. повече от тези през 2008 г. Това е и причината за скок в трансферите от правителството към социалното осигуряване - от 2.8 млрд. лв. през 2008 г. на близо 5 млрд. лв. към 2011 г. На този фон трансферите от правителството към общините в началото и в края на разглеждания период са в константен размер от по около 3 млрд. лв.

Поради спада на правителствените приходи от 20 млрд. лв. през 2008 г. на 18 млрд. лв. през 2011 г. относителният дял на трансферите към социалното осигуряване и общините нараства драстично, достигайки общ размер от близо 45% от приходите на правителството (фиг. 3).

Фигура 3
Трансфери от централното правителство към социално осигуряване и общини 2008-2011 г. (%)

³² За сравнение, динамиката на публичните разходи на растящи икономики (Китай, Ирландия, Естония, Финландия, Турция и др.) показва, че не разходите за социално осигуряване, а тези за инвестиции в пътна инфраструктура, образование (най-вече училищно), развитие на технологии и предприемаческа култура, иновации и комуникации стимулират икономическия растеж (Mandl, 2008).

Причината за намаляване на постъпленията на правителството са понижените данъчни и неданъчни приходи между 2008 и 2011 г. Най-драстично са се свили приходите от данъка върху добавената стойност – с около 900 млн. лв., следвани от тези от корпоративен данък – с над 700 млн., и от акцизи и пътна такса – с около 200 млн. лв. В противовес, приходите от личен подоходен данък са нараснали с над 200 млн. лв. Неданъчните приходи също са намалели с около 600 млн. лв.

Очертава се приходите от косвени данъци да се стабилизират с тенденция към слабо увеличение поради очакван растеж на вноса и потреблението през следващите години. Възможно е тази тенденция да последват и преките данъци поради очаквания слаб ръст на БВП. Разходите на държавата ще следват тенденцията към слабо и плавно покачване, тъй като не се очакват значими реформи в областта публичните институции и услуги.

Въпреки системното намаляване на данъчните и осигурителните размери квотата за преразпределение през бюджета нараства. Структурата на приходите на правителството се променя – в началото на периода относителният дял подоходните данъци в приходите му е около 40%, като спада до около 25% в края му. Засилва се ролята на косвените данъци – относителният им дял от около 60% се покачва до 70% от приходите на правителството. ДДС и акцизните измами не престават и често са свързани с ръководни служители в данъчната администрация, митниците и т.н.

Анализ на фискалната политика

След възникването на световната финансова криза през 2008 г. и „достигането“ ѝ до България докъм края на 2009 г. ситуацията, в която се провежда фискална политика, е коренно променена. Действащите досега тенденции на висок растеж и бюджетен излишък са пречупени. Станалата традиционна политика на пасивно следване на икономическия цикъл и прикриване зад удобния параван на неокласическата доктрина, както и на отказ от структурни реформи, е вече невъзможна. Реалният растеж на БВП от около 6% за периода преди 2008 г. спадна на -5.5% за 2009 г., последван от слабо нарастване след това. Същото се отнася и за фискалната политика, базирана на излишъци и на тяхното разпределяне. Необходим е нов подход, ориентиран към проактивна икономическа и фискална политика.

След 2009 г. икономиката е в рецесия, вносът и потреблението намаляват. Оттук и приходите на правителството се свиват. Ключовият макроикономически проблем отпреди - дефицитът по текущата сметка на платежния баланс, както и този, свързан с растящата инфлация непосредствено преди кризата, е разрешен от само себе си. Възниква известен проблем с финансовата сметка на платежния баланс поради нетно изтичане на капитал от българската икономика. Въпреки това усилията на правителството са насочени към това платежният

баланс да е близо до балансиран, а от текущата и финансовата сметки не се очаква натиск срещу финансовата стабилност на страната.³³

Текущи дефицити

Намалените поради понижено потребление и внос, както и поради слаби финансови резултати на фирмите общи приходи не кореспондират с леко покачващите се разходи на държавата за функционирането на недореформирани сектори и институции и за смекчаване на социалната цена на кризата. Тенденцията към негативен бюджетен баланс от последните две години се очаква да продължи и занапред вследствие на слаб растеж на икономиката, нереструктурирани институции за доставка на публични услуги (в т.ч. пенсионна, здравна, образователна и административна система) и обслужване на повишен вътрешен и външен държавен дълг. Стремешът ще бъде дефицитът да се ограничи до около 1-2% от БВП предвид членството на България във Фискалния пакт на ЕС и необходимостта от висок кредитен рейтинг на страната с оглед на бъдещи емисии на външен дълг.

За покриване на дефицитите в държавния бюджет за 2010 и 2011 г. фискалният резерв е редуциран и е увеличен вътрешният дълг на правителството, но тези източници на средства няма да могат да покриват бъдещи дефицити. За харченето на фискалния резерв има не само законови ограничения, но и сериозни опасения, че така се компрометира финансовата стабилност на страната, които го правят много непопулярно. Същевременно вътрешният пазар трудно може да поеме значителен допълнителен правителствен дълг. Дефицитът ще бъде финансиран чрез покачване на външния държавен дълг през 2013 и 2014 г. Целта ще бъде той да бъде задържан след това на ниво, близко до това през 2010 - 2011 г.

Необходимост от проактивна политика

Очевидна е необходимостта от краткосрочен импулс за икономиката и изграждане на база за дългосрочен растеж, премахвайки пречките пред него от страна на държавата. Изграждането на пътната инфраструктура, както и строежът на публични сгради и съоръжения не само ще дадат такъв импулс, но ще създадат база и за дългосрочен растеж. Осъществяването на тази политика предполага използването на европейските фондове и програми при стабилно съфинансиране от републиканския бюджет, което, ако не е налично, може да я компрометира. Изглежда, че кейнсианската класика от 30-те години на миналия век е приложима в България от втората декада на новото хилядолетие.

³³ В началото на 2012 г. България се присъедини към Фискалния пакт на ЕС, включващ ограничения за номиналния бюджетен дефицит до 3% от БВП, структурен дефицит до 0.5% от БВП и максимален държавен дълг до 60% от БВП, като правилото за дефицита трябва да се въведе в националните конституции. Като член на Фискалния пакт страната излъчва повече стабилност и предвидимост във фискалната сфера, което е особено важно на фона на бюджетните дефицити от последните две години и емисията на външен дълг, осъществяваща се към сегашния момент.

Проблемът е откъде ще дойдат средствата за реализирането на тази политика.

Към проблемите трябва да се прибави и необходимостта от **обслужване на външния дълг** при много трудни условия. Например в началото на 2013 г. са дължими плащания по еврооблигации в размер от над 800 млн. евро., които правителството не може да отдели за тази цел. То даде мандат на финансовия министър да емитира до 2 млрд. лв. външен дълг. Перспективите за подобна емисия са добри, но в крайна сметка рисковете по нея остават. Те са свързани с цената на дълга, която е следствие от реалния интерес на инвеститорите за закупуване на български дълг.

Правителството обсъжда плащането през 2013 г. по външния дълг да бъде реализирано (изцяло или частично) и със средства от **Сребърния фонд** по различни схеми, който приблизително отговаря по размер, но тази мярка се оказва твърде непопулярна и срещна твърда съпротива както от Европейската комисия, така и от вътрешни за страната институции. Въпреки че фондът цели подпомагане на пенсионната система, т.е. използването му е определено, различните институции виждат в него средство за подкрепа на собствените си политики. БНБ го смята за част от валутните резерви на страната, а МФ - за потенциален източник за покриване на дефицити. Само конструктивна дискусия между институциите може да гарантира оптималното му използване.

Фискална централизация

Поради нереалистично ниските осигурителни размери, несъответстващи на динамиката на БВП, дефицитите в социалното и здравното осигуряване нарастват. Това води до изсмукване на все по-голяма част от приходите на правителството, които то не може да използва за икономически реформи, обслужване на дълг и т.н. За това спомага и фактът, че здравната система е недореформирана, както и че е затънала в корупционни схеми за източването ѝ.

Българските общини могат да вземат заеми и да емитират облигации, да определят размера на събираните от тях местни такси, както и на местните данъци в рамките на лимитите, дадени от ЗМДТ. Въпреки това те разчитат до голяма степен на трансфери от правителството. С други думи, в изградената институционална рамка фискалната децентрализация в България не се случи така, както се очакваше. Напротив, налице е обратна тенденция – на фискална централизация. Предвид застаряването на населението и състоянието на структурните реформи в здравеопазването и общинския сектор, *ръстът на трансферите от правителството към тях расте и не може да бъде овладян в близко бъдеще.*

Един от централните проблеми на фискалните институции е, че някои сектори на услугите са недореформирани и не използват ефективно предоставените им средства. Такива са здравеопазването, образованието и науката, сигурността, държавната администрация, публичната инфраструктура (пътища, води, железопътен транспорт, пощи), енергетиката, общинският сектор и др.

Увеличаване на приходите и мобилизиране на финансов ресурс

За покриване на бюджетните дефицити, провеждане на адекватна икономическа политика и обслужване на държавния дълг е необходимо стабилизиране и увеличаване на приходите. То може да се осъществи чрез следните мерки:

(а) Повишаване на данъците:

- ДДС в България е 20% и е от средно високите в ЕС (ЕК_2, 2012). Идеите за понижаването му са несъстоятелни предвид състоянието на бюджета към момента и в средносрочна перспектива. *Ефектът от намален с 1-2 пр.п. ДДС върху поведението на потребителите ще бъде незначителен, докато приходите в бюджета ще спаднат значително.* Опитът с намаляването на осигурителните вноски показва именно това. Запазването на единна ставка на този данък (въпреки намаления размер за туристически услуги) е положителен елемент на фискалната политика, който трябва да бъде запазен в бъдеще.
- Осигурителните ставки бяха прибързано понижени и не съответстват на динамиката на БВП. Ако бъдат повишени, трансферите на правителството към социалното осигуряване ще намалее, но ще се увеличи преразпределението през бюджета. Тъй като то е на ниски нива, известно повишаване не би навредило нито на инвестиционния климат, нито на финансовия имидж на страната.
- Повишаването на личния подоходен данък би засегнал главно служителите и работещото население, а ниският размер на корпоративния данък, въпреки наличието на данък върху дивидентите, е един от малкото елементи на бизнес-средата, с който могат да бъдат привлечени инвеститори. Повишаването на размерите при личния и корпоративния подоходен данък е икономически нерационална стъпка и е най-вероятно да не бъде предприето в близко бъдеще.

(б) Опростяване и систематизиране на данъчната система:

- Значителен потенциал за институционално усъвършенстване на данъчната система е налице при подоходните данъци. И след въвеждането на пропорционалния (т. нар. плосък) данък те са толкова сложни, необозрими и казуистични, колкото и преди това. Те костват на данъкоплатците същите значителни ресурси във време и пари, както преди. У нас остава напълно пренебрегнато обстоятелството, че ползите от (оригиналния) плосък данък (Hall, 2007) се заключават не само в пропорционалния му и относително нисък размер, а преди всичко в изключителната му простота, олекотено и евтино административно обслужване, в стимулирането на инвестициите и икономическия растеж, както и в недискриминиращия (неутралния) му характер – той облага труда и капитала еднакво. Освен това в данъчната система в България липсва необлагаем минимум за разлика от оригиналния плосък данък, където се прилага такъв, зависещ от семейния статус и от броя на зависимите от данъкоплатеца лица, което замества сложна,

скъпоструваща и тромава система за социално подпомагане – парите остават при лицата, имащи нужда от тях. С това оригиналният плосък данък е и справедлив.

- Освен ниския размер българските подоходни данъци не притежават нито едно от тези ключови характеристики на плоския данък. Например те облагат доходите от труд с 10%, докато доходите от капитал (притежаване на предприятие) – с 10% корпоративен данък и след това с 5% данък върху дивидентите, т.е. с ефективен данък от 14.5%.³⁴ При това положение капиталът е натоварен с 45% по-голяма данъчна тежест от труда, което не е благоприятно за инвестиции в реален капитал, т.е. икономически растеж. Затова е логично да се премахне данъкът върху дивидентите и така да се изравни данъчната тежест върху труда и капитала в икономиката. Друг аргумент за такава стъпка е, че в условията на рецесия този данък има допълнителни негативни ефекти върху растежа, защото пречатства извеждането на капитала от неефективни предприятия (браншове), за да бъде насочен в ефективни. На трето място, данък-дивидент се заобикаля лесно. Четвърто, приходите от данъка върху дивидентите са нищожни и правителството лесно може да се лиши от тях.

(в) Подобряване на събираемостта:

По време на икономически бум не е необходимо да се полагат по-големи усилия за подобряване събираемостта на налозите – така или иначе се събират повече от очакваното. Към момента събираемостта е от ключово значение. Ето защо стъпките за подобряването ѝ са важен елемент от фискалната политика - включване на бизнеса в електронна връзка с НАП, „отвоюване на територия“ от контрабандата, изграждане на система от стимули за служителите на приходната администрация за предотвратяване отклоняването от данъчно облагане. Рискът тук е от превръщането на данъчния контрол в данъчен рекет, както и от прилагането на избирателен подход – принципно отношение към малките и средните фирми и благосклонно към големите.

³⁴ Ефективният размер се изчислява по следния начин: От печалбата на предприятието P се приспадат 10% корпоративен данък и остава нетна печалба $P(1-0,1)$. Върху нея се налага данък върху дивидентите 5% и остава нето за собственика $[P.(1-0,1)](1-0,05)$, т.е. $0,855.P$, което означава, че той е платил данък в размер на $0,145.P$, или 14.5%.

4. Финансов сектор

Парични агрегати

През изтеклата 2011 г. паричните агрегати отчитат положителен темп на растеж, който за широките пари (M3) достига 12.2%. Само по себе си достигането на подобно ниво може да се възприеме като положителен сигнал за възстановяване на икономиката. Успоредно с това, прави впечатление изпреварващото нарастване на високоликвидния компонент M1, достигащо 14.4% годишен растеж през 2011 г., което по всяка вероятност през следващата година ще рефлектира в повишаване на инфлационния натиск.

Нарастването на депозитите вследствие на високата норма на спестяване води до увеличение на резервите на банките в БНБ с 6.3% в края на 2011 г. През следващата година се очаква забавяне на тази тенденция на фона на засилващата се необходимост от изглаждане на потреблението за сметка на спестяванията като резултат от забавеното възстановяване на реалния доход и произтичащото от това намаляване на склонността към спестяване на домакинствата.

Наблюдаваното през 2011 г. повишение на ликвидността в системата рефлектира непосредствено върху понижението на цената на паричния ресурс. През изтеклата година тримесечният СОФИБОР се понижава до 4.12% (при 3.76% през 2010 г.), а лихвите на междубанковия пазар спадат до 0.24%. Лихвите по депозити с договорен матуритет при нов бизнес намаляват с 0.6 пр. п. а при краткосрочните кредити – с 1.19 пр. п. Темпът на понижението при дългосрочните кредити е значително по-нисък (почти равен на темпа на срочните депозити, който е -0.57%). Изравняването на тези темпове може да се възприеме като положителен сигнал за възстановяване на финансирането и растежа на националната икономика, доколкото една по-голяма разлика може да означава или твърде активно търсене на кредити, или голям дял на вътрешните разходи на банковата система, които в основната си част са предназначени за провизиране на нередовни кредити (каквато е ситуацията например през 2010 г.).

Тези сигнали все още не могат да се възприемат като трайна тенденция към подобряване на конюнктурата, тъй като в края на 2011 и началото на 2012 г. отново настъпват изменения в показателите за динамика – лихвените равнища по депозитите продължават да се понижават в резултат от устойчивото нарастване на привлечените средства от резиденти (среднопретегленият лихвен процент по новите срочни депозити спада до 4.4% и е с 0.3 пр. п. по-нисък спрямо края на 2010 г.), докато лихвите по дългосрочни кредити през януари се покачват до 11.4%

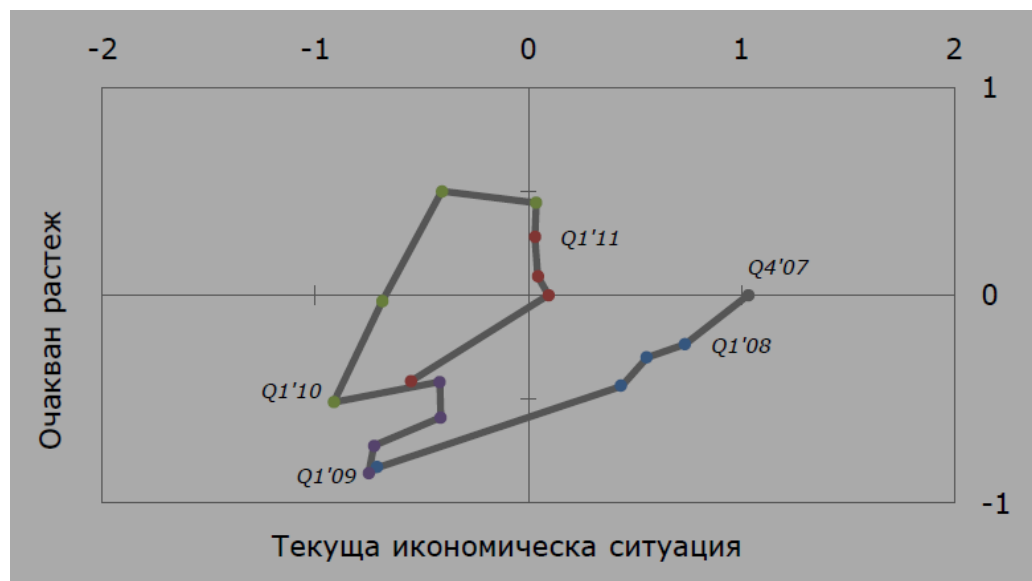
Понижението на лихвите по кредитите до края на третото тримесечие на 2011 г. е предизвикано до известна степен от положителните изненади при промяната на икономическата конюнктура. Показателно за тези изненади е изменението на

индексите на очакванията и оценката на икономическата ситуация, които до трето тримесечие се изменят единствено по вертикалата (фиг. 1). Наблюдаваната посока на движение на индексите е характерна в ситуации, в които преди началото на следващото тримесечие търговските банки формират песимистични очаквания за икономическото развитие, а след изтичането на периода оценяват ситуацията като непроменена (през този период икономиката действително се стабилизира и реалният растеж на годишна база достига 2.3%).

Устойчивият растеж на привлечени средства от резиденти (нарастващи с 5.323 млрд. лв. през 2011 г.) се отразява непосредствено върху ликвидността в българската банкова система и независимо от изтеглянето на външни капитали през изтеклата година банките разполагат с достатъчен ресурс да финансират новоотпуснати кредити, без да изпитват ликвидни затруднения. Към края на 2011 г. чуждестранните пасиви на банките спадат с 2.279 млрд. лева (15.4%) в сравнение с края на 2010 г., а чуждестранните им активи за същия период се повишават с 1.059 млрд. лева (13.3%). Това обаче дава отражение единствено върху цената на ресурса на финансовите посредници, а оттам и върху техните показатели за печалба.

Фигура 1

Оценка на настоящата и бъдещата икономическа ситуация

Източник. Министерство на финансите. Финансов сектор: оценки и очаквания, 2012, N 1, с. 3.

Допълнителен натиск върху печалбата на финансовите посредници оказва повишението на дела на високоликвидните активи в балансите им, който в края на 2011 г. достига 25.57% (при 24.4% към декември 2009 г.). От друга страна обаче, това обстоятелство гарантира стабилността на финансовото посредничество.

Стимулиращо действие за паричното предлагане през 2011 г. оказва изменението на Наредба № 9 на БНБ за оценка и класификация на рисковите експозиции на банките и за установяване на специфични провизии за кредитен риск. В края на първото полугодие централната банка промени регулаторно приемливия срок за реализацията на предоставени обезпечения под формата на сгради или урегулирани поземлени имоти от 6 на 12 месеца. Това облекчава капиталовата позиция на банките, тъй въпросното изменение води до удвояване на периода, през който стойността на тези обезпечения се приспада при определяне на рисковата стойност на експозициите. Целта на БНБ е да тушира, доколкото е възможно, натиска от затрудненията от процедурно и техническо естество в процеса по реализация на обезпеченията върху капиталовата база, което от своя страна има пряко въздействие върху процеса на кредитиране. Може да се каже, че тези изменения имат характер на антициклична политика при регулирането дейността на кредитните институции в България, тъй като по такъв начин регулаторният орган до известна степен компенсира свитата ликвидност на пазара на недвижими имоти. Това от своя страна дава възможност на финансовите посредници да възприемат по-гъвкава политика към отделни стопански агенти, изпитващи временни затруднения в условията на утежнена икономическа ситуация. Предприемането на тази стъпка през изминалата година спомага за запазване на капиталовата адекватност на високо ниво (17.53%), като адекватността на капитала от първи ред достига 15.74%.

Съпоставката на показателите за динамика на паричните агрегати и индекса на цените ни дава основание да очакваме известно засилване на инфлационния натиск през 2012 г. В качеството на проинфлационен фактор може да се посочи изоставащият темп на индекса на потребителските цени през изтеклата година. На фона на силното нарастване на М1 (14.4% на годишна база) индексът на цените през 2011 г. достига едва 1/3 от този темп (4.2%) и по всяка вероятност през 2012 г. ще се наблюдава догонване на цените и компенсиране на увеличената ликвидност. Това от своя страна ще подкрепи лихвените равнища и през 2012 г. може да се очаква тяхното задържане около сегашните нива. Като цяло това обобщение съвпада с очакванията на финансовите институции. Две трети от анкетираните инвестиционните посредници и половината от банковите институции очакват леко ускоряване на инфлацията през следващата година, а по отношение на лихвените равнища преобладаващото мнение се обединява около запазване на условията по депозитите (като в сравнение с последното тримесечие се наблюдава консолидация на отговорите в посока неутралното очакване за сметка на останалите възможности).³⁵

Банкова система

Банковият сектор в България е изправен пред ново предизвикателство. Неговият бърз растеж през годините преди финансовата криза има множество позитивни ефекти върху местната икономика (например увеличаване на потреблението), но в същото време този растеж допринася за някои неблагоприятни изменения

³⁵ Министерство на финансите. 2012. Финансов сектор: оценки и очаквания. N 1, с. 3.

на параметрите на макроикономическата среда - нарастване на обема на вноса, покачване на цените и заплатите и т.н., които могат да се квалифицират като загуба на конкурентни предимства. Тези изменения ограничават потенциала за възстановяване на икономиката и в частност на банковата система, доколкото едно несигурно функциониращо производство не може да бъде източник на печалба за своите кредитори, а само на влошаващ се портфейл и свързаните с това разходи за провизии.

Разбира се, появата на този проблем, макар и предизвикан от световната криза, далеч не произтича единствено от нейното влияние, а най-вече от действията на търговските банки през предшестващия период, благодарение на които клиентската им маса обхваща множество неблагоприятни кредитополучатели, които са силно уязвими по време на застой в икономиката. Проблемът с размяната на сигурност срещу пазарен дял е характерен и широко дискутиран (Barajas, Dell'Ariccia, & Levchenko, 2007; Dell'Ariccia, Igan, & Laeven, 2008; Dell'Ariccia & Marquez, 2006). Икономическата логика предполага по време на икономически възход да се отдава приоритет на пазарното присъствие, което обаче се увеличава най-често с цената на понижаване на критериите за надеждност. Изискванията се занижават, кандидатите за получаване на кредит все по-рядко биват отхвърляни и значителна част от активите на банковата система преминават в ръцете на лица, които не могат редовно да обслужват кредитите си. По този начин системата губи своята устойчивост и изпада в състояние, при което евентуалното забавяне на темпа на растеж може да предизвика верижна реакция, последвана от срив.

Разбира се, сривът далеч не е неизбежен сценарий.³⁶ В повечето случаи (седем от осем) появата на първите признаци на икономически застой по естествен начин принуждава финансовите посредници да ограничат отпускането на нови кредити и това довежда до „меко приземяване“ на банковата система - ненадеждните длъжници изпадат в несъстоятелност, банките отписват техните кредити от актива си и системата отново преминава в стабилно състояние на готовност за посрещане на следващия период на растеж. Засега в България събитията се развиват именно по този начин. След края на 2008 г., когато делът на лошите и реструктурираните кредити³⁷ е на постоянно ниво под 3%, той започна плавно да нараства до достигането на 22.1% през ноември 2011 г.³⁸ На фона на очакваните бавни темпове на възстановяване на производството през 2012 г. може да се предполага, че делът на лошите кредити ще продължава да

³⁶ Според резултатите от цитираното изследване (Barajas, Dell'Ariccia, & Levchenko, 2007), обхващащо данни за 100 страни за периода 1980-2004 г., неблагоприятният сценарий се наблюдава едва при 17% от случаите на кредитна експанзия. Обикновено това случаете, в които засиленото кредитиране се запазва за продължителен период при относително нисък ръст на БВП и висока инфлация.

³⁷ Включва целия размер на балансово отчитаните кредитни експозиции, класифицирани като необслужвани (с просрочия над 90 дни съгласно чл.10 на Наредба № 9 на БНБ), експозиции, класифицирани като загуба по смисъла на чл.11 (с просрочия над 180 дни), както и реструктурирани рискови експозиции съгласно чл.13 от Наредбата (независимо към коя класификационна група са отнесени), отнесени към общата стойност на кредитите без овърдрафт.

³⁸ През декември 2011 г. за пръв път от началото на кризата се отчита понижение на показателя с 0.2 пр.п., което има изцяло сезонен характер.

расте и ще достигне значително по-високи стойности, преди да се стабилизира.

Освен от затрудненото обслужване на голяма част от дълговете качеството на портфейла е негативно повлияно също и от ниските темпове на кредитиране през последните две години (фиг. 2). През периода 2007-2008 г. при 45% среден годишен темп на растеж на кредитите (без овърдрафт) делът на лошите кредити се задържа на нива около 3% при постоянно нарастване на неговия обем в абсолютно изражение. Парадоксалното е, че именно през този период отделни банки се опитват да повишат качеството на портфейла чрез ускоряване на неговия ръст и стимулират отпускането на нови заеми. Това е един от сериозните проблеми не само за българския банков сектор, но за възприетата система на стимулиране в корпоративното управление, доколкото тя е фокусирана основно върху настоящите резултати (печалба, пазарен дял и др.), а не върху придържането към определени критерии за устойчиво развитие.

Фигура 2

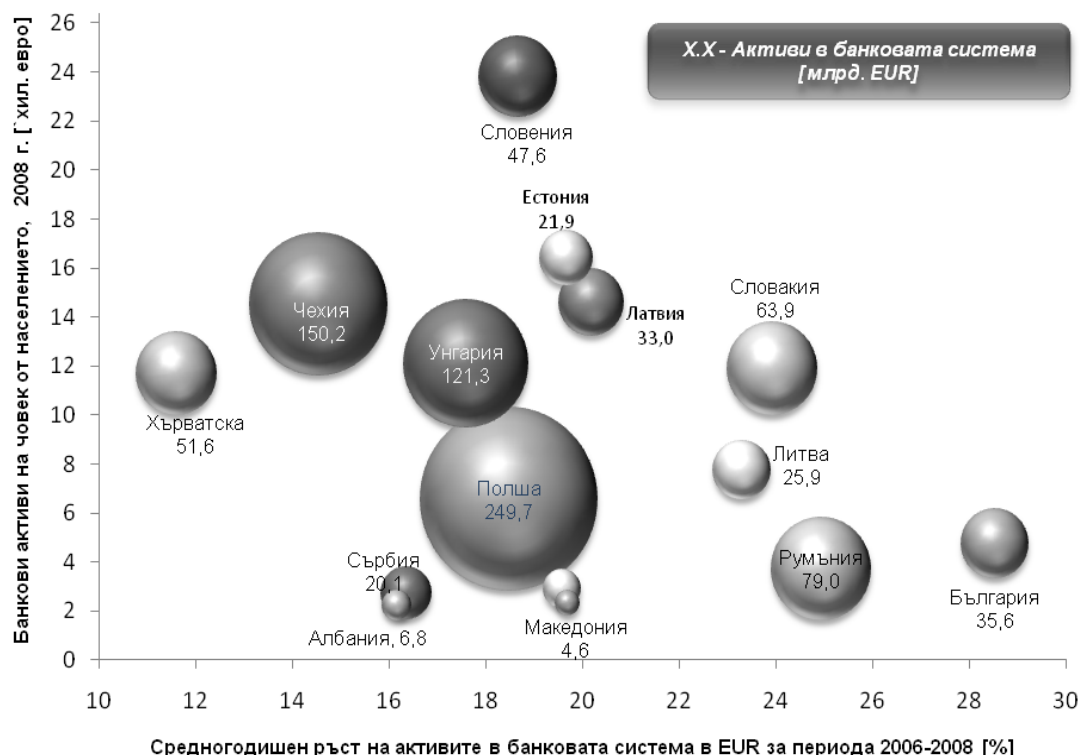
През последните две години кредитирането е в застой и България има един от най-ниските темпове в Югоизточна Европа. За 2010 и 2011 г. той е средно 2.1% на годишна база, докато в Румъния е 3%, в Хърватска 5%, а в Сърбия на моменти достига двуцифрени стойности. Ситуацията сега е изцяло противоположна на онази преди настъпването на световната криза. Една от причините за този контраст е, че през периода 2006-2008 г. местният финансов сектор успя да постигне най-високия темп на растеж в ЦИЕ (фиг. 3), изпреварвайки значително темпа на растеж на реалния сектор, и това го лишава от стабилна основа за устойчиво развитие.

Докато активите на банковата система през двете години на най-силна кредитна експанзия се увеличават средно с 35.6%, производителността на труда се покачва едва с 12% годишно и остава на най-ниското ниво от всички държави в ЕС. Изчислена като БВП по стандарт на покупателна способност на един зает, производителността на труда у нас през 2008 г. е 40% от средната за ЕС и

въпреки че през 2009-2011 г. по този показател е отчетен известен напредък, едва ли може да се очаква реално изменение на състоянието, тъй като водещият фактор за високите темпове на растеж на производителността е намаляване на официално заетите лица, а не увеличението на физическия обем на производството.³⁹

Фигура 3

Развитие на кредитирането в ЦИЕ

Запазването на относително нисък дял на разходите за труд има негативно въздействие върху кредитирането на домакинствата и физическите лица (т.нар. retail). Въпреки слабото повишение до 38% от БВП през периода 2008–2010 г., този показател все още остава под пиковите нива от 1995 г., което до известна степен предопределя ниската покупателна способност на населението и води до ограничаване на платежоспособното търсене на услуги (включително банкови). Този фактор, успоредно с нарастване на броя на безработните, води до формиране на песимистични очаквания както в населението, така и в кредитните институции, които от своя страна резултират в замразяване на кредитирането на домакинствата. През 2010 и 2011 г. общият обем на кредитите в този сегмент се

³⁹ По данни на НСИ към декември 2011 г. лицата, заети в частния сектор, са с 16.4% по-малко, отколкото през същия месец на 2008 г. Спадът на заетите в обществен сектор е 8.5%.

свива с 1.4% до 18.9 млрд. лв., като водещи в това отношение са потребителските кредити, чийто спад само за последния месец на 2011 г. е 0.9%. Прави впечатление, че свиването на кредитите за домакинствата, отчетено като брой на активните кредити (-12.1% за последните две години), изпреварва значително свиването на обемите, което, от една страна, означава, че диверсификацията на риска се влошава, а от друга, че вероятно част от експозициите вероятно са насочени към корпоративния сегмент.

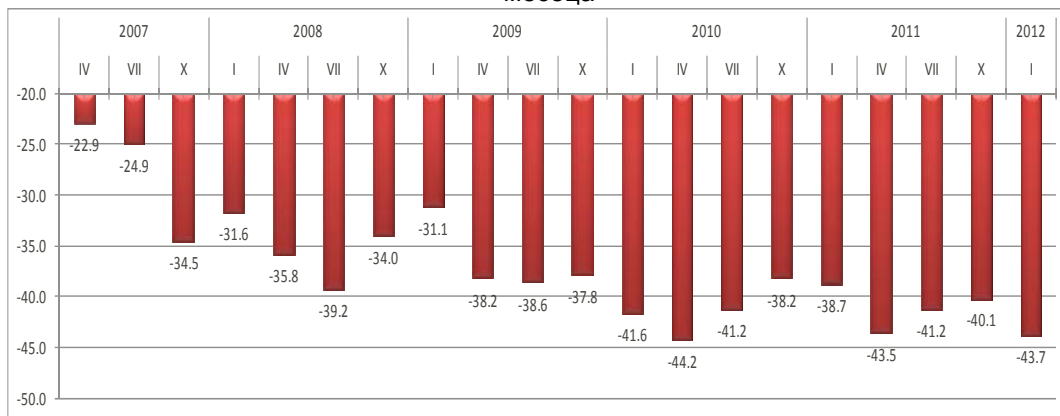
По-активно, макар и с все още ниски темпове, се развива кредитирането на предприятията. Темповете на прираст в този сегмент за последните две години са съответно 2.5 и 5.7%. Най-висок прираст се отчита в енергийния и добивния сектор, недвижимите имоти и далекосъобщенията, или с други думи, реалният сектор все още не показва признаци за реструктуриране, за насочване на инвестиции в проекти с висока добавена стойност. Към края на 2011 г. повече от половината кредити на нефинансови институции са предоставени на предприятия от сферата на търговията и преработващата промишленост. Над 1/5 от кредитите са предназначени за строителния бранш и търговията с недвижими имоти. Едва 1/20 е предназначена за финансиране на професионални дейности и научни изследвания. Ясно е, че подобно разпределение не може да осигури увеличаване на дела на добавената стойност на местното производство и износ (а оттам и на нормата на рентабилност на предприятията и на доходите на населението). Това означава, че *базата за развитие на финансовия сектор по всяка вероятност ще остане все така ограничена.*

Дискусията за пречките пред стабилизирането на реалния сектор е доста пространна, но тук можем да споменем само основните насоки в нея, например: силна зависимост на местната икономика от приходите от износ; неефективна инвестиционна политика, довела до натрупване в непроизводителни активи (предимно недвижими имоти) за сметка на алтернативните инвестиции в производства "на зелено"; отслабваща конкурентоспособност на международните пазари, обусловена от ниската иновационна активност, понижаващата се квалификация на трудоспособното население и нарастването на заплатите, включително и в т.нар. мобилни Шумпетерови отрасли,⁴⁰ което понижава атрактивността на страната като дестинация за инвестиции в тези отрасли; липса на монетарни и фискални защитни средства, в т.ч. на механизми за пазарно регулиране на обменния курс на националната валута и целенасочено изграждане на тарифни бариери; висока енергоемкост на производството и т.н. Последното е особено характерно за региона на ЦИЕ и това създава предпоставки за забавяне на възстановяването от кризата, тъй като покачването на цените на горивата (което неминуемо ще съпровожда процеса на възстановяване) допълнително ще отслаби конкурентните позиции на страните от региона.

⁴⁰ Т.нар. мобилни Шумпетерови отрасли са тези, при които географското разделение на НИРД и крайните етапи на производството могат да се реализират без загуба на синергичен ефект. Това ги прави привлекателни за западните инвеститори, тъй като в трансграничните инвестиции тези отрасли имат относително малък дял на разходите за НИРД.

Неблагоприятните условия на средата създават проблем и с установяването на баланс между активите и пасивите в портфейлите на финансовите институции. Влошаващото се финансово състояние на домакинствата (фиг. 4) в съчетание със задържането на реалните лихвени проценти на положителна територия засилва действието на застрахователния мотив. Това води до постоянно увеличаващо се предлагане на депозити и съответно до тяхното нарастване с двуцифрени темпове. Средно през периода 2008-2011 г. депозитите от граждани и домакинства нарастват с 14% годишно. На фона на рязкото забавяне на темповете на кредитиране след 2009 г. нормата на кредитиране (а оттам и рентабилността на основната дейност) през последните две години се влошава значително. През периода януари 2009 – ноември 2011 г. съотношението кредити/депозити се понижава до 1.25, което, въпреки че е по-високо от средното за ЦИЕ (1.12), има осезаем негативен ефект върху финансовите резултати на търговските банки и това ги принуждава да търсят средства за установяване на нов баланс чрез намаление на лихвите по депозитните продукти. Резултатът от тези действия може лесно да се проследи чрез динамиката на съотношението между разходите за лихви и привлечените средства. В края на периода на кредитна експанзия (2008 и 2009 г.) този показател нараства от 2.4 до 3.8% а след това в условията на все по-ограничени възможности за покриване на разходите за лихви с приходите от основна дейност той се понижава до 3.3%.

Фигура 4
Оценка на финансовото състояние на домакинствата през последните 12 месеца

Източник: НСИ.

С други думи, през последните две години се наблюдава тенденция, изцяло противоположна на онази до средата 2009 г. По време на експанзията лихвените проценти по нов бизнес, по депозити с договорен матуритет в левове на сектор домакинства достигат над 8%. След приключването на този период, когато въздействието на световната криза върху местната икономика (и върху резултатите от дейността на търговските банки) става чувствително, финансовите посредници правят стъпки към понижаване на цената на привлечения ресурс, които водят до спад с повече от два пункта в рамките на

две години. В същото време обаче предлагането на депозити се запазва на постоянно високо ниво и това (на фона на свитото кредитиране) води до увеличение на ликвидността в банковата система. Свободните средства се насочват към покупка на ценни книжа, чийто обем в портфейла от активи на банките расте с 21% през 2010 и с 8.4% през 2011 г. Това има позитивно въздействие върху пазара на ДЦК,⁴¹ но поставя финансовите институции в затруднено положение, тъй като води до понижение на нормата на доходност от лихвоносни активи. В сравнение с върховете 2008 и 2009 г., когато тя достига 8.6%, в края на 2011 г. се отчита спад с почти един пр.п. при нищожен ръст на портфейла и постоянно увеличаваща се депозитна база.

На практика през последните две години (2010 и 2011г.) във финансовата система се акумулира значителен ресурс (на стойност 65.6 млрд. лв.), който не може да бъде пласиран под формата на кредити, поради няколко причини:

- Проблемът с доказване на доходите на физическите лица остава все така остър на фона на големия дял на сивата икономика, който според допитването на Асоциацията на индустриалния капитал в България в някои региони обхваща над 2/3 от трудоспособното население.⁴² Невъзможността за надлежно удостоверяване на размера на доходите ограничава възможностите за банково кредитиране и това насочва населението към кредитори от небанковия сектор (чиито условия често съдържат в различни модификации фразата "без доказване на доходи").
- Неблагоприятната бизнес-среда води до отслабване на натоварването на производствените мощности, а оттам и до липса на мотивация за стартиране на инвестиционни проекти (които от своя страна биха изисквали банково финансиране). На практика основната част от кандидатите за получаване на кредит търсят финансиране на текущи разходи (забавени заплати, закъснели плащания към доставчици и др., което само по себе си е показателно за наличие на финансови затруднения), а в редките случаи на искане за финансиране на инвестиционен проект той не удовлетворява критериите за надеждност.
- Повишава се вероятността за изпадане в състояние на невъзможност за обслужване на кредитите както при физическите лица (поради риск от безработица), така и при юридическите лица (поради риск от несъстоятелност). Особено негативно въздействие върху равнището на риска има увеличаващата се междуфирмена задлъжнялост. Нейното постоянно нарастващо равнище създава условия за пълно блокиране на дейността дори на съвсем изрядни стопански агенти поради възникване на затруднения от ликвиден характер, което е напълно закономерно при увеличаващите се обеми на забавени плащания.

⁴¹ Допълнителен стимул за българския пазар на облигации през 2011 г. беше ребалансирането на инвестиционните портфейли на търговските банки в полза на местните емитенти за сметка на свиване на дела на книжата на чуждестранни емитенти (с 324 млн. лв.).

⁴² Дял на лицата, които през последните пет години са били заети в сивата икономика.

При така създадената ситуация местните банки насочват усилията си да компенсират понижената рентабилност от дейността, използвайки един стандартен подход – като намаляват административните разходи. Данните от финансовите отчети показват, че по време на кредитната експанзия разходите по това перо се увеличават с бързи темпове, доколкото разпространението на финансови услуги в България е свързано с чисто физическо присъствие.⁴³ Повишават се както наемите за офиси, така и заплатите за персонал. През 2008 г. темпът на нарастване на административни разходи достига 27%, докато през 2009-2011 г. той е между 0.5 и 2.5%.

Прави впечатление, че разходите за заплати са по-еластични от общите административни разходи. Непосредствено преди кризата през 2008 г. те нарастват с 31%, докато темпът на общите административни разходи е 24.5%. При съкращенията през 2009 г. техните темпове са съответно -1 и 3.4%, а през 2011 г., когато се наблюдават известни признаци на икономическо възстановяване, заплатите нарастват по-бързо.

Стремежът към повишаване на ефективността е напълно закономерна реакция на финансовата криза. Много банки предприеха стъпки към оптимизация на офисната си мрежа и съкратиха персонал, в резултат от което съотношението административни разходи/балансово число беше понижено от 2.91 през 2008 г. до 2.69 през 2011 г. В това отношение по обясними причини бяха по-активни банките с преобладаващо участие на гръцки капитали, които успоредно с това изтегляха и част от своите капитали. Като закономерно следствие от този процес в разпределението на местния пазар настъпват известни изменения – активите на гръцките банки през 2011 г. намаляват с 10.8% на годишна база и пазарният им дял се свива с четири пункта – до 23.7%. В резултат от тези изменения в края на 2011 г. в т.нар. първа група (включваща петте най-големи банки в страната на база общите им активи) за пръв път попадна банка с преобладаващо участие на местен капитал.

Обобщения и изводи

Можем да очакваме, че преразпределението на банковия сектор ще продължи в същата посока – нарастващата необходимост от осигуряване на ресурс за рекапитализация на банките-майки (за което немалък принос има и отписването на част от външния дълг на Гърция) на фона на увеличаващата се цена на финансиране, особено за банките от периферията на Еврозоната, по всяка вероятност ще обуславя продължаваща активност по изтегляне на външни капитали от България през следващите 12-18 месеца. Подобен процес не би могъл да дестабилизира системата като цяло, имайки предвид нейната висока капиталова адекватност (достигаща 17.53% към края на декември 2011 г.), но

⁴³ Това е една от характерните особености на местния пазар на финансови услуги. По данни на ЕЦБ към 2009 г. България е една от трите страни в ЕС с най-голям брой на банковите клонове на човек от населението, а по брой на заетите в банковата система, отнесени към стойността на активите, се класира на първо място (вж. ECB. 2010. EU Banking Structures. p. 19).

със сигурност ще повлияе негативно върху финансовите резултати, тъй като компенсирането на евтиния ресурс от банките-майки ще бъде трудно. Това ще стимулира финансовите институции да бъдат по-активни в опитите за пласиране на свободния паричен ресурс, което от своя страна би могло да доведе до известно понижаване на лихвите по нови кредити. Подобни действия ще доведат до понижаване на показателите за рентабилност, но това е една от малкото възможности за осигуряване на достатъчни приходи, които да покриват разходите по лихвените пасиви и тези за обезценка на кредитите в просрочие.

Неблагоприятно отражение върху финансовите резултати на банките ще оказва и инфлационният фактор. Ускоряващата се динамика на индекса на цените ще лиши финансовите институции от възможността да предприемат последващи стъпки към понижаване на лихвите по депозити (с оглед подобряване на показателите за спред). До известна степен това ще бъде компенсирано от забавящата се динамика на лошите и реструктурираните кредити, която ще доведе до намаляване на разходите за обезценка.

5. Заетост и доходи

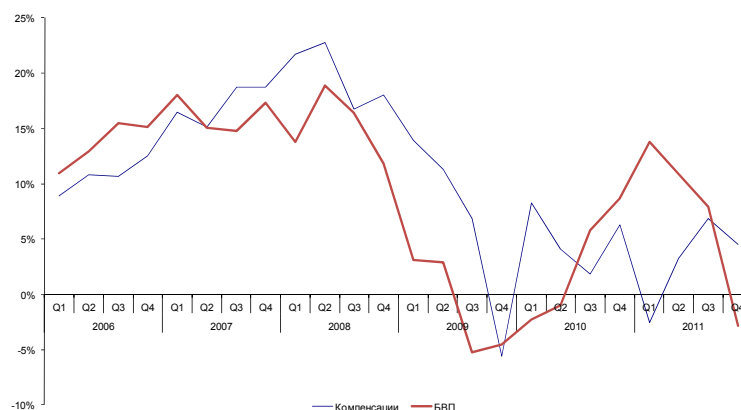
Развитието на заетостта и доходите в България през 2010-2011 г.

С развитието на икономическата криза в страната една от основните задачи на българските работодатели беше да нагодят производствените си разходи, в т.ч. разходите си за труд, спрямо намаляващите приходи от продажби и съкратения обем на новосъздадената добавена стойност. Предприемачите имат основно два инструмента за въздействие върху разходите си за труд – оптимизация на заетостта и на средната компенсация за работна заплата на един зает (последният показател е тясно свързан с популярния показател средна работна заплата). Данните за 2009-2011 г. показват, че предприемачите първоначално са пристъпили към корекция на използвания от тях трудов ресурс (със забавяне от около едно тримесечие), докато средната компенсация е относително по-инерционен показател и нейното нагаждане спрямо изменилите се условия е изисквало период от около една година.

Данните от доходната сметка на БВП показват, че реакцията на фирмите спрямо променените условия е закъсняла с между 4 и 6 тримесечия, през които ръстът на компенсациите за работна заплата трайно и съществено надхвърля този на БВП (фиг. 1). През 2009 г., когато номиналният БВП отбеляза спад на годишна база от 1.4%, компенсациите за труд са продължили да нарастват, макар и със забавени темпове, и са регистрирали ръст от 5.8%. През 2010 г. измененията на номиналния БВП и на компенсациите вече се доближават (съответно 3.2 и 5.1%), но данните по тримесечия показват, че през първата половина на годината ръстът на компенсациите е продължавал чувствително да надхвърля този на БВП. Може да се смята, че през 2011 г., когато икономиката даде първи признаци за възстановяване, предприемачите вече са успели окончателно да нагодят разходите си за труд към променените се след 2008 г. бизнес-условия.

Фигура 1

Годишно изменение на БВП и на компенсациите за работна заплата – номинални ръстове (%)

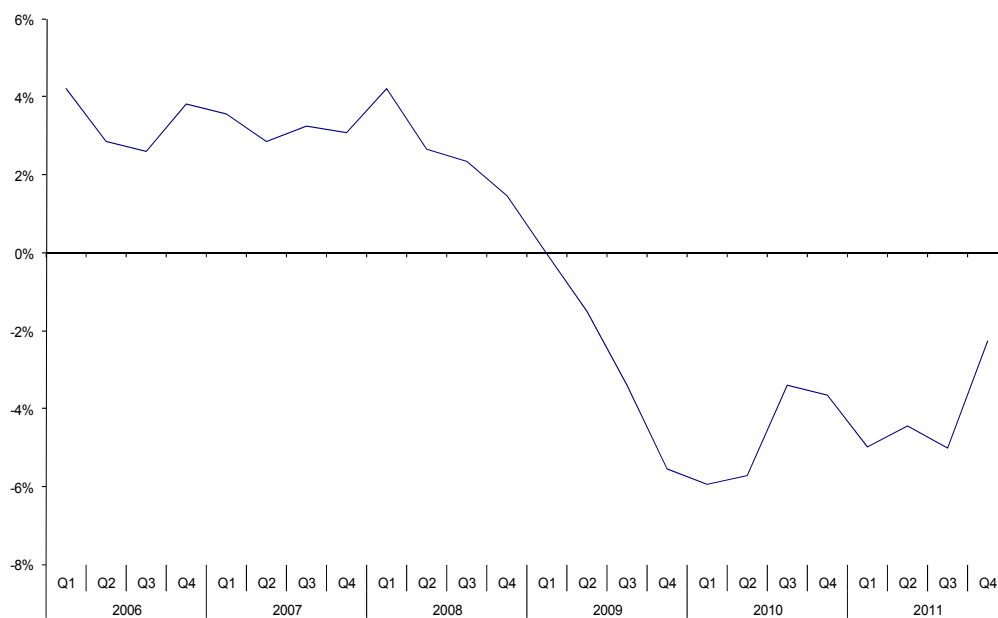
Източник: НСИ.

Изпреварващият ръст на компенсациите за труд спрямо изменението на БВП се дължи на по-голямата инерционност в динамиката на средната компенсация за труд на един работник (показател, близък до средната работна заплата), докато броят на използвания трудов ресурс е бил променен почти веднага с влошаването на икономическите условия в страната.

През 2006-2008 г., когато икономиката растеше средногодишно с около 6% в реално изражение и се наблюдаваше високо търсене на труд, ръстът на заетостта се колебаеше в интервала между 2 и 4% (фиг. 2). Ръстът на икономиката се забави през последното тримесечие на 2008 г., а през първото тримесечие на 2009 г. беше регистриран и първият спад на физическия обем на добавената стойност. През четвъртото тримесечие на 2008 г. заетостта в икономиката все още се повишаваше с 1.5% на годишна база, но още през първото тримесечие на 2009 г. работодателите бяха реагирали и заетостта на икономиката практически се задържа на равнището си от първото тримесечие на 2008 г. През второто тримесечие започна процес на редукция на броя на работните места (спад от 1.5% спрямо второ тримесечие на 2008 г.), който се ускори през следващите месеци и достигна своята максимална скорост през първата половина на 2010 г. Въпреки че от втората половина на 2010 г. и през цялата 2011 г. физическият обем на БВП започна да се увеличава, спадът в заетостта се забави, но не се преустанови. Така изменението на използвания трудов ресурс от работодателите се оказа основен инструмент при оптимизацията на техните разходи за труд.

Фигура 2

Изменение на заетостта спрямо предходната година, 2006-2011 г. (%)

Източник: НСИ, собствени изчисления.

Средното възнаграждение на един зает демонстрира различна динамика.⁴⁴ Въпреки че БВП започна да намалява още от началото на 2009 г., средното възнаграждение на един зает запази двуцифрени номинални годишни ръстове до третото тримесечие на същата година включително. Същата ситуация се запази и през първата половина на 2010 г., когато ръстът на средното възнаграждение на един зает беше около 5% на годишна база (повлиян и от изменението на минималните осигурителни прагове за повечето професии), докато ръстът на БВП в текущи цени беше отрицателен. Едва през втората половина на 2010 и първата половина на 2011 г. изменението на средното възнаграждение на един зает съответстваше на динамиката на номиналния БВП, а през втората половина на 2011 г., когато ръстът на БВП се забави, нарастването на средното възнаграждение на един зает отново надхвърли това на новосъздадения доход.

Инерционността в динамиката на компенсациите за работна заплата обяснява защо ръстът на икономиката през втората половина на 2010 и през 2011 г. все още не води и до ръст на заетостта. Неясните перспективи за развитие пред икономиката и все още твърде крехкото ѝ възстановяване карат предприемачите да задържат инструмента, с който биха могли бързо да реагират при оптимизацията на общите си разходи за труд – броя на работните места. Забавянето на ръста на динамиката на българската икономика през последното тримесечие на 2011 г. отново доведе до по-бързо повишаване на разходите за труд спрямо изменението на добавената стойност, главно поради бавната реакция по отношение на средното възнаграждение за труд.

Изводите, които могат да се направят, са следните:

1. При влошаване на икономическите условия и ниска инфлация предприемачите най-лесно могат да коригират разходите си за труд чрез оптимизация на броя на работните места. Затова и през първите периоди на възстановяване, когато ръстът е все още нисък и непостоянен, фирмите не бързат да възстановят заетостта си отпреди кризата като начин да се застраховат спрямо евентуално ново намаление на приходите от продажбите и на новосъздадения доход.
2. Реакцията на фирмите чрез средното възнаграждение на заетите от тях лица се забавя с 12 до 18 месеца. В условията на ниска инфлация фирмите не могат да използват забавена индексация на номиналните работни заплати като средство за напасване на реалните си разходи за труд спрямо реалния (дефлиран) доход във фирмата. Освен това търсенето на труд през 2007 и 2008 г. беше доста високо и допринесе за повишаване на номиналните нива

⁴⁴ Средното възнаграждение на един зает е получено като отношение между компенсацията на наетите лица и заетите според данните от СНС. Този показател, макар и да е свързан с показателя „средна работна заплата“, се различава както по източника на информация, така и по обхвата (средната работна заплата е само за наетите на трудово и служебно правоотношение) и елементите, които включва (средната работна заплата включва единствено брутно възнаграждение, докато така изчисленото средно възнаграждение на зает включва и плащания, свързани с работната заплата, за сметка на работодателя като социални осигуровки и други).

на работните заплати. Очевидно намаляването на номиналните заплати е по-трудно и затова по-рядко решение за предприемачите от съкращаването на работните места.

3. За разлика от заетостта номиналното средно възнаграждение по-бързо възстановява годишните си растежи, което се дължи едновременно както на признаците на подобряване на бизнес-условията, така и на определени мерки на правителството. За увеличаването на средното номинално възнаграждение на един зает през първото тримесечие на 2010 г. е допринесло и увеличаването на минималните осигурителни прагове, мярка, която беше повторена и в началото на 2011 г. Допълнителното ускоряване на растежа на показателя през третото тримесечие на 2011 г. вероятно се дължи освен на всичко останало и на актуализацията на минималната работна заплата в страната.

Поради тази асиметричност в динамиката на заетостта и на средните възнаграждения спрямо динамиката на произвеждания продукт би трябвало да се наблюдава относително стабилно нарастване на БВП, при това на нива, надхвърлящи 2.5-3% годишно в реално изражение, за да може този растеж да се предаде и като растеж на работните места.

През 2010 и 2011 г. поради бързото намаление на заетостта, чийто темп надхвърли този на свиването на БВП, българската икономика повиши своята производителност на труда и подобри конкурентната си позиция от гледна точка на използване на трудовия ресурс.

През 2006-2008 г., когато високото търсене на труд оказваше натиск за бързото увеличаване на средната работна заплата в страната, ръстът на производителността на труда изоставаше от този на реалната работна заплата (фиг. 3).⁴⁵ През 2009 г., в началото на икономическата криза, когато реакцията на фирмите във връзка с оптимизацията на заетостта се забави с около едно тримесечие, производителността на труда намаля през всички тримесечия на годината. В същото време темпът на нарастване на реалната работна заплата се запази, което доведе до съществено влошаване на конкурентната позиция на българската икономика по отношение на използвания трудов ресурс.

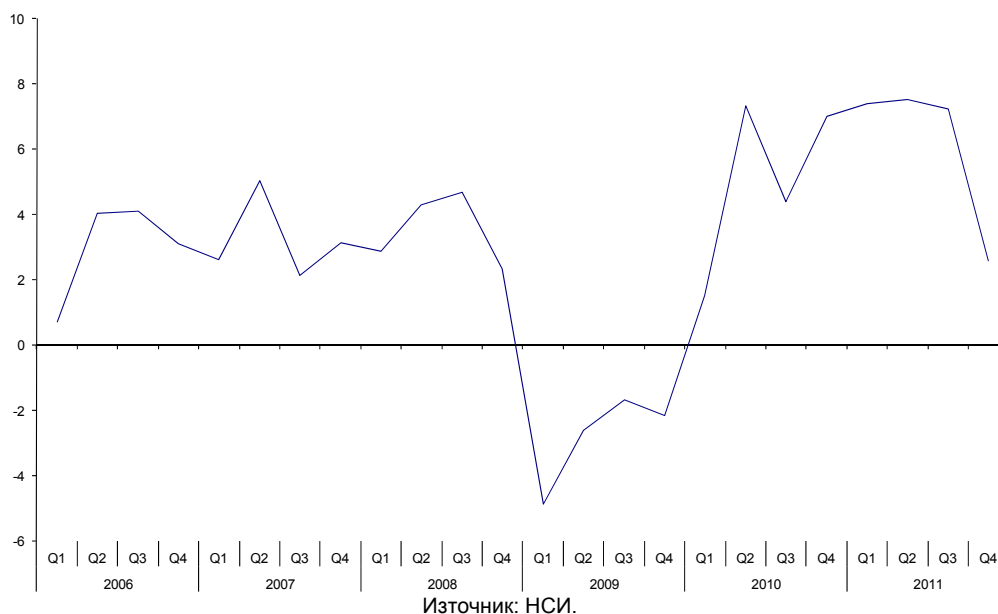
Реакцията на фирмите по отношение на заетостта доведе до тотална промяна в динамиката на производителността на труда в България през следващите две години. Още през първото тримесечие на 2010 г. производителността на труда на един зает отново започна да нараства, като през следващите тримесечия нейният ръст се повиши и през останалите тримесечия, както и през 2011 г. той се движеше в диапазона 5-8% на годишна база. В същото време ръстът на

⁴⁵ Изменението на производителността на труда е дадено според данните на НСИ за индекса на физическия обем на БВП на един зает за съответното тримесечие спрямо същия период на предходната година. Изменението на реалната средна работна заплата е пресметнато чрез данните на НСИ за номиналната средна работна заплата по тримесечия, дефлирана със средногодишния национален индекс на потребителските цени (ИПЦ). Така че при сравняването на двата индекса възниква проблемът за използваните различни ценови индекси, който в случая не е разгледан.

реалната работна заплата започна да намалява от около 9-10% в края на 2009 г. до около 4-5% през втората половина на 2010 г. Така от втората половина на 2010 г. и през цялата 2011 г. ръстът на производителността на труда надхвърли този на реалната работна заплата.

Фигура 3

БВП на зает – индекс на физическия обем спрямо съответен период на
предходна година (%)

Динамиката на производителността на труда и на заетостта в страните от ЕС в сравнителен план показва, че по-голямата част от тях не са успели да се справят с предизвикателството на кризата и реакцията е била или закъсняла, или в недостатъчен размер. Единствената държава, където се наблюдава едновременно растеж на заетостта и на производителността на труда, е Полша, която е и единствената с положителен ръст на БВП и през 2009, и през 2010 г. Втората група държави са компенсирали изцяло спада на произведения БВП с още по-висок спад на заетостта и въпреки проблемите през последните години са успели да повишат производителността си на труда през 2009 и 2010 г. В тази група освен България са балтийските републики, Чехия, Словакия и Дания, както и повечето от страните с особено силни фискални и дългови проблеми – Португалия, Ирландия и Гърция. Относително малко са държавите, където през периода 2009-2010 г. се е наблюдавало увеличение на заетостта и намаление на производителността на труда – Австрия, Белгия, Германия и Малта. Във всички тях повишаването на заетостта се случва през 2010 г., когато икономиките им регистрират икономически растеж. Най-много са държавите в групата, в която ефектът от намалението на икономическата активност е поделен между съкращение на работните места и понижение на

производителността на труда. Може да се каже, че групата страни, към които принадлежи и България, се приспособяват твърде бързо към променящите се условия, докато последната група (а може би и групата държави с нарастваща заетост и намаляваща производителност на труда) се характеризира с по-плавни промени и с по-малки отклонения от дългосрочния тренд на развитие.

През 2010 г. продължи конвергенцията на България към средното равнище в ЕС-27 в областта на трудовия пазар. През 2008 г., непосредствено преди началото на глобалната финансова криза, производителността на труда в българската икономика, измерена като БВП на един зает в евро по СПС, е била 39.6% от тази средно за ЕС-27. През 2009 г. производителността на труда в ЕС-27 намалява с 4%, докато в България тя продължи да нараства с 1.3%. През 2010 г. страните от ЕС-27 постигнаха ръст на производителността на труда, като в България ръстът на този показател беше двойно по-голям (9.6%). В резултат от тази динамика през 2010 г. производителността на труда на българската икономика вече беше 41.8% от средната за ЕС-27.

Подобно развитие претърпя и средното възнаграждение в България и в ЕС, измерено като брутно възнаграждение за труд на един зает. През 2008 г. този показател за българската икономика беше 29.7% от средния за ЕС-27 в евро по СПС. През 2009 г. брутно възнаграждение за труд на един зает в ЕС-27 намаля с 1.5%, докато в България показателят нарасна с 11%. През 2010 г. средното възнаграждение в ЕС-27 отново започна да се увеличава, но както и при производителността на труда ръстът на brutното възнаграждение на зает в нашата страна беше два пъти по-висок (6.3%). Така през 2010 г. brutната заплата на един зает в България вече е 33% от средната за ЕС-27.

*Така през 2009 и 2010 г. България съумя да навакса част от разликата в производителността на труда и в заплащането спрямо ЕС-27 благодарение на факта, че успява да преодолее ефектите от кризата, без да регистрира спад и в двата показателя през нито една година от периода на кризата за сметка на относително висока редукция на заетостта. Въпреки че наваксването при средното възнаграждение е по-голямо, отколкото при производителността на труда, конвергенцията при заплатите все още изостава спрямо тази при производителността на труда. За да може brutната заплата на един зает да е в същото отношение спрямо европейската, каквото е отношението между българската и европейската производителност на труда, то brutната заплата трябва да е с около 25% по-висока. Или, ако средната brutна заплата в България е около 700 лв. месечно, то тя трябва да стане около 880 лв., за да може двете съотношения да са близки едно до друго.*⁴⁶

⁴⁶ Разбира се, съществуват различни други фактори, които не са еднакви за България и ЕС-27, като структура на икономиката, дял на скритата икономика и др., така че тази оценка е валидна при равни други условия.

Правителствена политика в областта на заплатите

Динамиката на заплатите през 2010 и 2011 г. се определяше главно от намаляващата заетост (респ. увеличаващата се безработица) и неясните перспективи кога икономиката ще успее да преодолее кризата и да се върне на траекторията на устойчив растеж. Инфлацията спадна спрямо равнищата си от 2008 г. и все по-слабо влияеше върху динамиката на заплатите по посока към тяхното увеличение. *Повишената производителност на труда, който традиционно е сред факторите, определящи движението на заплатите, беше с потиснато влияние поради опасенията от нова глобална финансова криза, която би могла да окаже негативно въздействие върху икономическото развитие на страната.*

В тази обстановка правителството зае консервативна позиция по отношение на доходите в страната. То доста пестеливо използва двата си основни инструмента, които директно влияят на средната работна заплата – минималната работна заплата и възнагражденията на наетите в бюджетния сектор.

От 2003 до 2009 г. включително действащите правителства винаги са актуализирали минималната работна заплата (МРЗ), като обикновено това се осъществяваше в началото на календарната година заедно с актуализираните прагове на данъка за облагане на общия доход. През 2010 г. подобно актуализиране не беше извършено, а през 2011 г. беше неколккратно отлагано и след продължителни преговори между профсъюзните организации, от една страна, и правителството и организациите на работодателите, от друга, беше осъществена първата актуализация на МРЗ от януари 2009 г. насам. През септември 2011 г. тя беше повишена от 240 на 270 лв. месечно, или с 12.5%, а от 1 май 2012 г. на 290 лв. Аргументите на правителството за дългото отлагане на тази мярка бяха макроикономически (очаквано намаление на работните места, повишаване на безработицата) и фискални. Според изчисления на МТСП нетният ефект за държавния бюджет от тази мярка през септември 2011 г. би бил под 30 млн. лв. годишно (увеличение на бюджетния дефицит с под 0.05% от БВП), което е прекалено малка сума, за да представлява интерес за съществена дискусия. Очакваните макроикономически ефекти също не се състояха. Вследствие на мярката увеличението на средната работна заплата (СРЗ) беше не повече от 2 пр.п., но темпът на намаление на заетостта продължи да се забавя и едва ли динамиката на МРЗ беше сред основните фактори, които го определяха през този период. *Липсата на съществени макроикономически ефекти от промяната на МРЗ е индикатор, че нейното ниво е прекалено ниско и фактически тя не се използва ефективно.* Много вероятно е реално изплащаните работни заплати, дори и когато тяхното отчетно ниво е около минималното, в действителност да са по-високи и актуализацията на МРЗ да е имала единствено статистически ефект.

Определянето на икономически оправдано ниво на минималната работна заплата не е въпрос единствено на „справедливо“ заплащане на труда, а е свързано с проблеми като териториална мобилност на работната сила,

потенциал за растеж, „работещи бедни“, по-високи стимули за участие на пазара на труда и т.н. Трябва да се отбележи, че според данни на Евростат делът на работещите бедни се е повишил от 5.4% през 2006 г. до 7.7% от заетите в страната през 2010 г. Чрез отношението между МРЗ и СРЗ правителството може да влияе върху доходната дисперсия в икономиката. Поради забавянето на актуализацията ѝ делът на МРЗ беше намалял под 35% от СРЗ за страната за третото тримесечие на 2010 г.

Не на последно място, чрез определянето на МРЗ правителството прави избор между две алтернативни цели – по-висока производителност на труда или по-голяма безработица. Ако целта е да се постигне по-висока производителност на труда в икономиката, то правителството е готово да заплати цената на по-голямата безработица. То поставя по-висок праг на работните места, разкрити в икономиката, като тези, които не могат да генерират достатъчно висока добавена стойност, не са от негов интерес и държавата се наема да плаща социални помощи на лицата, които евентуално биха ги заели при по-ниска нормативна МРЗ.

В базата данни на Евростат има данни за МРЗ в двадесет от страните от ЕС. През 2009-2011 г. повечето от тях са актуализирали МРЗ два или три пъти. Крайните случаи са държави като Естония, Литва и Ейре, където нито един път не е бил направена промяна в нивото на показателя. На обратния полюс е Холандия, където това ниво се актуализира всяко тримесечие. По-честото актуализиране на МРЗ позволява това да става с по-малки стъпки, което спомага икономиката по-лесно да абсорбира ефектите от промяната.

Другият инструмент на правителството за пряко влияние на пазара на труда е динамиката на заетостта и работните заплати в бюджетния сектор. В началото на мандата на управлението на сегашното правителство заявката беше за съществена редукция в заетостта в държавната администрация и замразяване на нивото на заплащане, така че разходите за работна заплата в държавния бюджет да са съобразени с намалелите му възможности да финансира подобни разходи. Първоначалните намерения бяха за съкращение на работните места в сектор Държавно управление с около 15%, макар че тази цел не беше потвърдена за всички институции.

Като цяло правителството успя да осъществи това си намерение, до голяма степен принудено от необходимостта за консолидиране на държавните финанси. През 2010 г. броят на наетите лица в бюджетния сектор намаля с 4.5%, а изплатените средства за работна заплата – с 1.2%. През 2010 г. броят на бюджетните служители (здравеопазване, образование и държавно управление) отново започна да нараства (с 2.3%), както и разходите за работни заплати (с 2.9%). Въпреки че държавният бюджет продължи да бъде на дефицит, подобно увеличаване на разходите за работна заплата беше оправдано - общите приходи на държавния бюджет се повишиха номинално с по-висок темп (6%). Така целта за бюджетен дефицит беше изпълнена, като неговата стойност беше по-ниска от тази за 2009 г.; увеличението на разходите за работна заплата на наетите в бюджетния сектор беше по-малко от увеличението му в цялата

икономика (7.8%).

През 2011 г. данните показват, че правителството увеличи заетостта в бюджетния сектор (отказ от намеренията за редуциране на персонала) и замрази нивото на СРЗ. Така, от една страна, се даде известно облекчение на вътрешния пазар на труда, който през предходната година се характеризираше с повишение на броя на освободените от работа лица и слабо търсене на труд, а от друга, нарастването на разходите за труд се запази относително ниско, за да застраши изпълнението на бюджета.

Безработица

През 2010 и 2011 г. равнището на безработица в страната постоянно нарастваше.⁴⁷ Основен фактор за това беше намаляващата заетост в българската икономика, процес, който достигна своя пик през втората половина на 2010 г.

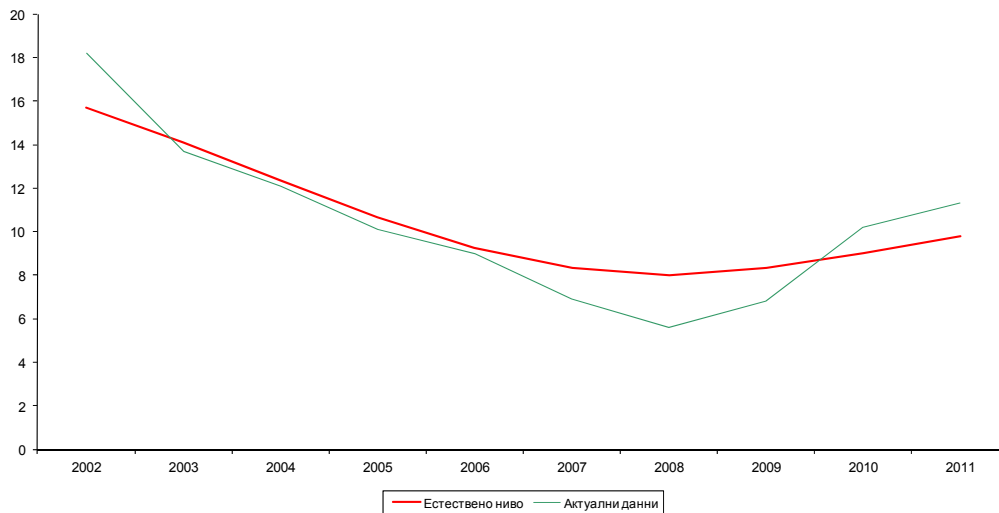
Намаляването на заетостта не се транслира изцяло в увеличена безработица. Например, ако средногодишният брой заети според Наблюдението на работната сила (НРС) е намалял с около 100 хил. човека през 2009 г., с малко под 200 хил. през 2010 г. и отново с около 100 хил. през 2011 г., то броят на безработните се е увеличил съответно с 38 хил. човека през 2009 г., с около 100 хил. през 2010 г. и едва с 25 хил. през 2011 г. В същото време броят на лицата извън работната сила се е запазил относително постоянен, като през 2009 г. се е увеличил с около 15 хил. човека, през 2010 г. с около 10 хил., а през 2011 г. практически не се е променил. През периода 2009-2011 г. около 45% от лицата, останали без работа за по-продължителен период, са преминали в контингента на безработните, около 5% са напуснали работната сила (обезкуражени или по друга причина) и около половината са напуснали възрастовата група и най-вероятно са се пенсионирали. Може да се направи изводът, че *предприемачите са оптимизирали заетостта си, като в равна степен са съкращавали работни места, заемани от пенсионирани лица, и след това не са ги замествали с нови работници, и са съкращавали заети, които са оставали на пазара на труда или са го напуснали поради някаква причина извън пенсиониране.*

В резултат от това развитие през последните години коефициентът на икономическа активност намаля и бързо се увеличи нивото на безработица. Така икономическата активност на населението спадна от 67.8% за 2008 г. - най-висока стойност на показателя през последните години, до 66% за 2011 г. Равнището на безработица се повиши от 5.6% за 2008 г. до 11.3% за 2011 г. (фиг. 4).

⁴⁷ Тук и навсякъде по-долу данните от Наблюдението на работната сила се отнася за възрастовата група между 16 и 64 години.

Фигура 4

Ниво на безработица в България

Източник: НСИ, Министерство на финансите.

Увеличението на нивото на безработица в България е едно от най-високите сред всички страни от ЕС-27 – с 5.7 пр. п. По-висок ръст на показателя е наблюдаван единствено в три от държавите със съществени финансови проблеми (Испания, Ирландия и Гърция, като за последната данните са до 2010 г.) и трите прибалтийски страни (Естония, Литва и Латвия, за последната данните са до 2010 г.). Причините за бързото увеличение на равнището на безработица в България са следните:

1. Ефектите от кризата почти изцяло се прехвърлиха върху заетостта, като се запази относително висок ръстът на номиналната работна заплата. Правителството не предприе съществени мерки за ограничаване на тези неблагоприятни ефекти. Може да се предполага, че подобна е била ситуацията в прибалтийските икономики, които също се отличават с много широк диапазон на динамика на нивото на безработица през последните 3-4 години. Трябва да се отбележи обаче, че през 2011 г. в Естония и Литва се наблюдава намаляване на безработицата (тук може да добавим и Словакия, чиято динамика на показателя е сходна с тази в България, но през 2011 г. също се наблюдава пречупване в тренда) и в тези икономики започналото възстановяване се изразява освен във възстановяване на нивото на новосъздадения доход, също и във възстановяване на част от загубените през кризисния период работни места.
2. Изчисленията на Министерството на финансите за структурния дефицит показват, че през 2007-2009 г. равнището на безработица в страната е било значително под естественото си ниво, като разликата е най-голяма през 2008

г. (2.3 пр.п.). През 2010 и 2011 г. вследствие на кризата и оптимизацията на заетостта нивото на безработица вече надхвърля естественото си ниво с около 1.3 пр.п. Други данни също подкрепят тезата, че българската икономика се е движила над потенциала си преди кризата. Ръстът на заплатите чувствително изпреварва този на производителността на труда (2007-2008 г.), броят на новоприетите лица трайно се задържа над дългосрочната си средна, докато този на напусналите се задържа под нея. По данни на НРС на НСИ броят на безработните в страната през 2008 г. е бил 198 хил. човека. В същото време според Агенцията по заетостта в бюрата по труда са били регистрирани 135 хил. безработни с основно или по-ниско образование. С други думи, над две трети от безработните са били без каквато и да е квалификация и работодателите са били изправени пред реален дефицит на квалифицирана работна сила.

Политики на Агенцията по заетостта

Правителствената политика в областта на заетостта и безработицата се осъществява чрез проектите, програмите и мерките, заложи в Националния план за действие по заетостта (НПДЗ) за 2010 г., както и чрез голяма част от схемите по Оперативната програма „Развитие на човешките ресурси“. До 2008 г. активните правителствени мерки на пазара на труда се финансираха изключително със средствата на държавния бюджет, докато от 2009 г. включително те се финансират и чрез средства на Европейския социален фонд.

НПДЗ за 2010 г. съдържа богат набор от средства – 19 програми и 19 мерки, даващи възможност да се оказва разнообразна подкрепа на безработни и заети лица, която е конкретно ориентирана към техните индивидуални потребности. Главните целеви групи, които представляват интерес за активната политика на правителството, са младежите до 29-годишна възраст (22.9% от участвалите в мерки и програми за безработни през 2010 г.), безработните на възраст над 50 години (23.6%) и продължително безработните (10.4%). При това акцентът на мерките и програмите за различните възрастови групи също е различен – около две трети от младежите са участвали в програми за квалификация и преквалификация, а една трета – за субсидирана заетост, докато при възрастните участници в активните мерки две трети са се включили в програми за субсидирана заетост, а една трета – в програми за квалификация и преквалификация.

Въпреки че през 2009 и 2010 г. броят на регистрираните безработни в България съществено нарасна, а от 2010 г. активната политика на правителството на пазара на труда започна да се финансира освен от държавния бюджет също и чрез средства на европейските фондове (около 35% от средствата за активни мерки и програми), общата сума на средствата, похарчени за активна политика по заетостта, и броят на участниците в тях постоянно спада (табл. 1). В резултат намаляха както участвалите в активни мерки и програми регистрирани безработни, така и средният разход на един безработен. Необходимостта от съкращаване на бюджетни разходи повлия негативно и върху активната

политика на правителството на пазара на труда, което съществено съкрати обхвата на мерките и програмите.

Таблица 1

Разходи за безработни в България, 2007-2010 г.

	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
Разходи – общо (хил. лв.)	173 091.8	173 057.2	155 676.5	97 354.9
в т.ч. от държавния бюджет (хил. лв.)	173 091.8	173 057.2	155 676.5	63 281.5
от ЕС (хил. лв.)				34 073.4
Брой включени лица	130 345	112 228	114 230	58 862
Изразходвани средства на безработен (лв./човек)	600	740	583	277

Източник: Агенция по заетостта.

Съкращаването и евентуалното намаляване на щедростта на мерките и програмите на правителствената политика за насърчаване на заетостта се отразява и от допълнителен индикатор. Според НРС на НСИ от началото на 2002 г. броят на регистрираните безработни постоянно е надвишавал този на безработните. Следователно част от регистрираните в бюрата по труда не са смятали статуса си на трудовия пазар като безработни, а най-вероятно са попадали в групата лица извън работната сила, защото не са търсели активно работа. Поддържането на регистрация в бюрата по труда се е дължало на придобивки както по линия на активните мерки на пазара на труда, така и по линия на мерките в мрежата за социална защита. От последните месеци на 2010 и през цялата 2011 г. броят на безработните според НРС вече надхвърля този, отчитан от Агенцията по заетостта, което е индикатор за намалялата атрактивност на регистрацията в бюрата по труда сама по себе си.

Потребление и разходи на домакинствата

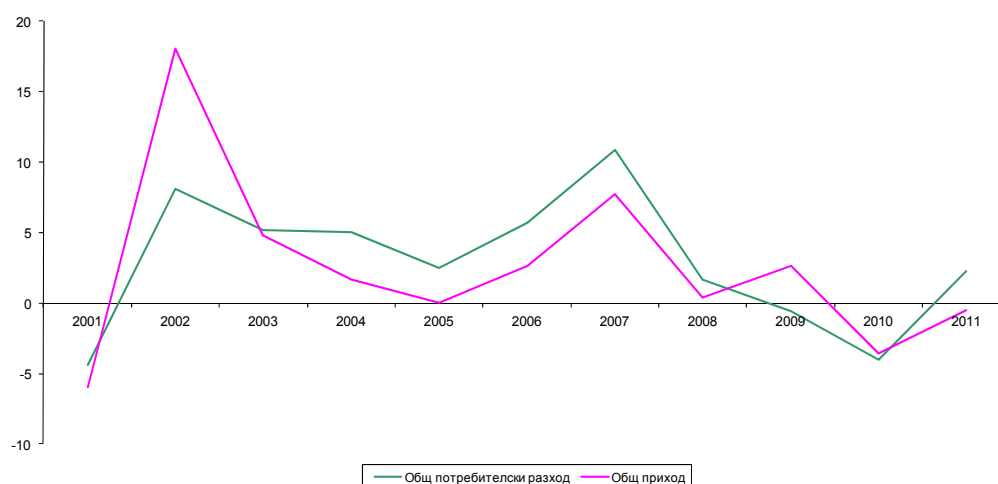
Забавянето на икономическата активност на предприятията, нарасналите проблеми с балансирането на държавния бюджет, неясните перспективи на развитие в непосредственото бъдеще, както и ограниченото заемно финансиране повлияха на рязкото съкращаване на растежа на потреблението на домакинствата. Ако през периода 2002-2008 г. средногодишният темп на нарастване на общите разходи на домакинствата (по цени на предходната година) е 5.6%, то още през 2009 г. реалното потребление намаля с 0.6% спрямо 2008 г., а през 2010 г. потреблението на домакинствата отчете спад от 4% в реално изражение. Едва през 2011 г. общият разход на домакинствата започна да се възстановява, но в постоянни цени все още е под нивото си от 2008 г. (фиг. 5).

Динамиката на общите разходи на домакинствата беше изцяло обусловена от динамиката на техния общ приход. Реалният общ доход на лице от домакинство забави растежа си още през 2008 г., което се дължеше на високата инфлация, регистрирана през годината. През 2009 г. ръстът на показателя се запази нисък, което този път се дължеше на забавянето на растежа на номиналните доходи в страната, а през 2010 и 2011 г. средният общ доход на лице реално намаляваше спрямо предходната година. Кризата в потреблението, която има основен

принос в динамиката на БВП, беше предопределена от динамиката на доходите, като приспособяването на потреблението на домакинствата се извърши почти едновременно с измененото равнище на доходите.

Фигура 5

Годишни темпове на изменение на средните потребителски разходи и приходи на лице от домакинство (% , средногодишно ИПЦ)

Източник: НСИ, собствени изчисления.

Поради намаляването на реалните доходи през 2010 и 2011 г. домакинствата ограничиха както своите разходи за потребление, така и средствата, отделени за спестявания. Според данните на домакинските бюджети средните спестявания на едно лице намаляват постоянно през последните две години - от 167 лв. за 2009 г. (тяхната максимална стойност за последните години) до 46 лв. за 2011 г. (всичко в номинални стойности). Така средното спестяване на лице от домакинство спадна до нива, характерни за периода 2001-2003 г. Относително високи остават разходите за погасяване на банкови кредити и други заеми, което е обусловено от голямата кредитна активност на търговските банки през периода 2005-2008 г., когато домакинствата натрупаха основната част от своите банкови задължения. Така номиналното нарастване на дохода през 2011 г. се използва за възстановяване на потреблението на нива, характерни за предходни години, както и за покриване на задължения към кредитори.

Структура на потреблението

В структурата на потреблението се наблюдават проциклични промени, които характеризират етапа на развитие на икономиката. Домакинствата почти веднага реагираха на спадащите доходи, като съкратиха разходите си за обзавеждане и дълготрайни предмети за потребление, разходите за свободно време и културни занимания, за транспорт, за дрехи и обувки. Намаляха и

разходите за домашно стопанство и други разходи извън потребителските. Домакинствата се опитаха да поддържат относително постоянни номиналните си разходи за храна, което на фона на понижението на останалите разходи доведе до увеличаването на техния относителен дял в общото потребление. Така беше прекъсната тенденцията към постепенно намаляване на дела на храните и напитките в общите потребителски разходи на домакинствата, която се наблюдаваше от 2000 г. насам (табл. 2).

Таблица 2
Структура на общия разход на едно лице в домакинство (%)

	2001	2008	2009	2010	2011
Общ разход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Потребителски общ разход	86.1	85.2	85.7	85.7	84.0
Храна и безалкохолни напитки	44.9	36.6	36.5	37.2	36.2
Алкохолни напитки и тютюневи изделия	3.7	4.4	4.7	4.6	4.4
Облекло и обувки	3.6	3.5	3.1	2.9	3.0
Жилища, вода, електроенергия и горива за битови нужди	12.1	13.6	14.5	14.3	14.1
Жилищно обзавеждане и поддържане на дома	2.9	3.7	3.7	3.4	2.7
Здравеопазване	3.9	4.8	5.3	5.5	5.6
Транспорт	5.3	6.9	6.0	6.0	5.9
Съобщения	3.3	4.5	4.5	4.7	4.6
Свободно време, културен отдих и образование	3.2	3.7	3.9	3.5	3.5
Разнообразни стоки и услуги	3.2	3.7	3.6	3.7	3.9
Данъци	3.1	3.2	3.2	3.8	5.2
Домашно стопанство	3.1	1.6	1.3	1.0	0.9
Други разходи	7.7	10.0	9.8	9.4	9.9

Източник: НСИ.

Една част от разходите – за отопление, ток и вода, за здравеопазване, съобщения, както и разходите за данъци, не претърпяха съществени съкращения, като някои от тях дори увеличиха относителния си дял в общия потребителски разход. Тяхното ниво почти автоматично се поддържа от регулярните ревизии в цените на тези услуги, голяма част от които са обект на държавно регулиране. Така актуализацията на цените на комуналните услуги и високият им приоритет в планирането на домакинските бюджети им осигури почти безпроблемно преодоляване на периода на криза в доходите и автоматично възстановяване на разходите за тяхното потребление.

През 2011 г. домакинствата отново увеличиха разходите си за нехранителни стоки и услуги – за жилищно обзавеждане и поддържане на дома, както и за транспорт. Въпреки това те остават потиснати и продължават да намаляват относителния си дял в общия бюджет на домакинствата. Тези групи стоки и услуги са най-често използвани за характеризиране на цикъла на развитие на дадена икономика и са допълнителен индикатор за съществуващата несигурност за развитието на българската икономика.

Структура на дохода

Намаляха доходите от източници, свързани с икономическа дейност, а се запазиха и дори увеличиха тези, чиито източници са свързани със социални плащания, помощи и обезщетения.

Най-драматично се понижават доходите от домашно стопанство. Този процес е характерен за почти целия период, обхващащ последните десет години, но до 2008 г. те имаха относително висок дял в общия доход на домакинствата. *От 2008 г. насам доходите от домашно стопанство вече представляват незначителен дял от общия доход в бюджета на домакинствата и те, както и доходите извън работна заплата, имат все по-малко значение за динамиката на общия доход.*

За първи път от десет години насам през 2010 г. средният доход на лице от заплати намаля, повлиян от редукцията на заетостта в страната (табл. 3). През 2011 г. средният доход на едно лице от работна заплата се възстанови и дори надхвърли нивото си от 2009 г., което може да се обясни единствено с динамиката на СРЗ, тъй като заетостта в страната продължи да спада, макар и с по-бавни темпове спрямо 2010 г.

Таблица 3

Структура на общия доход на едно лице в домакинство (%)

Показатели	2001	2008	2009	2010	2011
Общ доход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Работна заплата	39.7	51.9	52.2	50.9	51.8
Извън работната заплата	5.1	5.0	4.2	2.2	1.4
От предприемачество	4.1	5.1	4.8	4.8	6.4
От собственост	0.7	0.9	0.6	0.8	0.7
Обезщетения за безработни	1.2	0.2	0.5	0.6	0.7
Пенсии	23.7	23.2	27.6	30.9	30.1
Семейни добавки за деца	0.7	0.7	0.9	0.9	0.8
Други социални помощи	1.3	3.1	1.8	1.8	1.7
От домашно стопанство	15.0	3.9	3.1	2.0	1.7
От продажба на имущество	0.4	1.0	0.1	0.4	0.1
Други приходи	8.1	5.2	4.0	4.6	4.5

Източник: НСИ.

В същото време средният доход на едно лице от пенсии се увеличи с над 10% спрямо 2009 г., най-вероятно поради извършената в средата на 2009 г. актуализация в размера на пенсиите. Повишава се и средният доход на едно лице от обезщетения за безработица, процес, започнал още през 2009 г. и директно свързан с нарастването на равнището на безработица в страната. Останалите социални плащания се запазиха относително постоянни през последните две години, тъй като в областта на социалната защита и подпомагане фактически не бяха извършвани съществени промени.

Средният доход на лице от предприемаческа дейност беше слабо повлиян от икономическото развитие на страната през последните две години. Стойността на този показател постоянно нараства и през годините на висок растеж на българската икономика неговият дял в общия доход на домакинствата достигна около 5%. През 2010 г. стойността на показателя се запазва почти непроменена в номинално изражение, но през 2011 г. той се увеличава с около 65% само в рамките на една година. Данните за доходното разпределение на БДС също потвърждават това явление, като показват, че *през последните години смесеният доход нараства по-бързо от увеличението на компенсацията на наетите лица*. Това донякъде е индикатор, че *в отговор на влошилите се*

икономически условия фирмите успяват съществено да оптимизират разходите си за труд и да запазят, а през 2011 г. дори и да увеличат реализираната печалба.

Взетите заеми съществено намаляват значението си като източник на доход за домакинствата. Този процес започва още през 2009 г. и се задълбочава през 2010 г. През 2011 г. се наблюдава известно възстановяване в стойността на показателя, но той все още е под нивото си от 2009 г. Това още един път отразява нарасналата предпазливост на търговските банки да отпускат нови кредити за домакинствата, както и нежеланието на домакинствата да увеличават задлъжнялостта си в периоди, когато несигурността относно бъдещия поток на доходите е висока.

Пенсии

През последните години пенсиите представляват около 30% от общия доход на домакинствата, затова политиката на държавата в областта на общественото осигуряване има съществено влияние върху динамиката на индивидуалното потребление. Действията на правителството по отношение на пенсионната система в страната са продиктувани изключително от необходимостта за намаляване на дефицита по консолидираната фискална програма и нарастващия дефицит на НОИ. През 2009 и 2010 г. трансферът на държавния бюджет към НОИ нарасна драматично и достигна съответно 4.5 и 4.3 млрд. лв., докато средната му стойност за периода 2004-2008 г. е била 1.7 млрд. лв. Предварителните данни за 2011 г. показват, че трансферът на държавния бюджет към НОИ продължава да се увеличава и е достигнал 5.0 млрд. лв.

През 2010 г. по-съществена мярка на правителството по отношение на социалното осигуряване беше прехвърлянето на професионалните пенсионни фондове към НОИ. Необходимостта от нея беше продиктувана от недостатъчното събрани средства по индивидуалните партии на работещите в първа и втора категория труд, което не позволява на частните пенсионни фондове да изплащат адекватни пенсии на рано пенсионираните се лица.

През 2011 г. бяха предприети редица мерки, чиято основна цел беше намаляване на дефицита на НОИ и неговото финансиране чрез трансфери на държавния бюджет. Най-важната от тях беше изтеглянето на графика за повишаване на възрастта за пенсиониране от 2020 към 2012-2014 г., което ще намали очакваният поток от нови пенсионери към първия стълб на осигурителната система и ще съкрати очакваните разходи за пенсии през периода 2012-2020 г. Другата мярка, която беше обект на широка обществена дискусия - начисляването на осигурителни вноски в заплатите на заетите в бюджетната сфера, няма да окаже съществен ефект върху баланса на НОИ, но ще реструктурира източниците на финансирането му, като част от сумата, която до момента се е отчитала като трансфер от държавния бюджет, вече ще се отчита като социални и здравноосигурителни вноски. *Въпреки че мярката няма забележим фискален ефект, тя е положителна заради това, че внася по-голяма прецизност в представянето на начините на финансирането на системата.*

Най-важната мярка на правителството през последните две години е мълчаливият отказ за актуализиране на нивото на всички съществуващи пенсии, изискване, залегнало в Кодекса за социално осигуряване и добило известност под името „швейцарско правило“. През 2010 г. отказът от прилагането му беше обоснован с ниската инфлация и липсата на необходимост от осъвременяване на пенсиите, тъй като покупателната способност на средната пенсия не се е изменила съществено. За 2011 г. вече липсваше и това обяснение. Всъщност прилагането на швейцарското правило, което изисква от Надзорния съвет на НОИ да вземе решение за актуализация на пенсиите с индекс, равен на половината от натрупаната инфлация през предходната година и половината от нарастването на осигурителния доход, има за цел не само да защити съществуващите пенсии от реалното им намаление вследствие ценовата динамика, но и да постави в равнопоставено положение пенсионирания в предходни години лица и тези, които влизат в осигурителната система през последната година. В края на 2011 г. заедно с останалите мерки в областта на пенсионната система беше взето решение и за промяна на това правило, като от 2012 г. във формирането на индекса ще се взима предвид единствено индексът на потребителските цени от предходната година, но не и ръстът на осигурителния доход. Това решение би имало следните последици:

1. Индивидуалните пенсии ще се повишават номинално, но това нарастване ще компенсира единствено ценовата динамика, при това с лаг от около половин година. В реално измерение индивидуалните пенсии в най-добрия случай ще се запазват на достигнатото равнище, но няма и да нарастват, ако използваният критерий за дефлиране е индексът на потребителските цени.
2. Най-важната последица обаче е, че ще се накърни принципът за равнопоставеност на между различните поколения пенсионери.

Макроикономическите индикатори показват, че ако отказът от прилагане на швейцарското правило беше прилагано последователно, то през юни 2010 г. пенсиите, отпуснати до края на предходната година, трябваше да бъдат осъвременени с поне 6%, а през 2011 г. – с около 2.5%. Промяната на правилото пък от началото на 2012 г. означава, че индексът, който ще бъде изчислен в средата на 2012 г., ще бъде вероятно около 3%, докато ако беше използвано старото правило (инфлация и производителност на труда), щеше да се вземе решение за актуализация на пенсиите с индекс между 3.5-4%.

През периода юли 2009 – декември 2011 г. беше преустановено актуализирането на минималната и максималната пенсии в страната. Това е най-дългият период през последните години, когато тяхното ниво не е променяно. Обичайно минималната пенсия се променя всяка година, а е имало случаи и на по-честа актуализация. Същевременно най-дългият период преди 2009 г., през който максималната пенсия не е променяна, е две години - между януари 2004 и януари 2006 г. През 2004 и 2005 г. нарастването на средната пенсия (4.6%) изостана чувствително както спрямо номиналния ръст на средната работна заплата (28.1%), така и спрямо средния осигурителен доход (15.1%).

Отказът за актуализиране на пенсиите, най-вече през 2011 г., оказва непосредствен ефект върху разходите на държавния бюджет, като позволи ограничаване на разходите за пенсии, но имаше и непосредствен ефект върху приходната му част, ограничавайки потреблението в страната, а оттам и данъчните постъпления, най-вече тези от ДДС. По-важната последица обаче, която би имала дългосрочен ефект, е, че тази мярка ерозира още повече доверието в първия стълб на осигурителната система, като доведе до намаляване на коефициента на заместване (табл. 4).⁴⁸ През 2009 и 2010 г. този коефициент надхвърли 40% благодарение на последователното прилагане на швейцарското правило, но през 2011 г. намаля до 38.2%, което е най-ниското равнище за последните пет години. Индексирането на пенсиите единствено с ИПЦ ще доведе до постепенното намаляване на коефициента на заместване и през следващите години, което допълнително ще отслабва мотивацията на заетите да се осигуряват за пенсия. Това от своя страна ще влоши допълнително събираемостта на социалноосигурителните вноски, а оттук ще се превърне в постоянен и устойчив проблем пред пенсионната система в България.

Таблица 4
Размер на средната пенсия и коефициент на заместване, 2007-2011 г.

	2007	2008	2009	2010	2011
Средноосигурителен доход (лв.)	398.17	500.56	554.78	570.33	594.15
Средна пенсия (лв.)	171.76	208.97	244.46	263.44	266.63
Коефициент на заместване (%)	39.85	38.34	40.14	40.65	38.20

Източник: НОИ.

Очаквания

Динамиката на заетостта през 2012 и 2013 г. до голяма степен ще зависи от скоростта на възстановяване на българската икономика, както и от типа растеж. Нашите очаквания са възстановяването на българската икономика да остане крехко и непостоянно, растежът да се задържи нисък (около 1% в реално изражение) и работодателите да останат предпазливи при възстановяването на работните места. Оптимизацията на заетостта ще продължи и може да се предполага, че през 2012 г. равнището на безработица ще продължи да нараства. Едва през 2013 г., когато се очаква растежът на българската икономика да се ускори и възстановяването най-после да стане постоянен и невъзвратим процес, равнището на безработица ще започне да намалява, а заетостта и нивото на икономическа активност ще се увеличават.

⁴⁸ Коректното е общият коефициент на заместване да се изчислява като отношение между brutната пенсия на лицата между 65 и 74 години и brutната работна заплата на лицата между 50 и 59 години. Поради липса на информация след 2008 г. този показател е пресметнат като отношение между brutната средна пенсия и brutната средна работна заплата, и в двата случая общо за страната.

6. Регионално развитие

Нормативна уредба на регионалната политика в България

Цели и принципи на регионалната политика

Регионалната политика на ЕС за периода 2007-2013 г. формулира три цели. Първата е „Сближаване”. Тя е насочена към **намаляване на регионалните различия** в Европа, като се помага на тези региони, чийто БВП на човек от населението е по-нисък от 75% от средното равнище за ЕС, да настигнат по-богатите региони. За постигането на тази цел са предназначени преобладаващата част от финансовите ресурси на европейските фондове – над 80%. Втората е „**Регионална конкурентоспособност и заетост**”. Тя включва всички региони в Европа, които не са обхванати от цел „Сближаване”, т.е. **подпомага по-богатите региони** да постигат още по-добри резултати с оглед създаване на положителен верижен ефект за целия ЕС, както и насърчава по-балансираното им развитие чрез премахване на съществуващите „острови” на бедност. Третата цел е „**Европейско териториално сътрудничество**”. Целта е насърчаване на трансграничното сътрудничество между страни и региони, което не би могло да се осъществи без подкрепа в рамките на политиката на сближаване.

Държавната регионална политика в България се регламентира основно от Закона за регионално развитие, в сила от 2008 г. и заменил предходния закон за регионалното развитие от 1999 г.

В чл. 2. на Закона за регионалното развитие е регламентирано, че „държавната политика за регионално развитие създава условия за балансирано и устойчиво интегрирано развитие на районите и общините и обхваща система от нормативно регламентирани документи, ресурси и действия на компетентните органи, насочени към:

- намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия в степента на икономическото, социалното и териториалното развитие;
- осигуряване на условия за ускорен икономически растеж и високо ниво на заетост;
- развитие на териториалното сътрудничество”.

Както се вижда, *предмет* на регионалната политика в България е балансираното и устойчиво интегрирано развитие на районите и общините в страната.

Целта на регионалната политика е насочена към: намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия в степента на икономическото, социалното и териториалното развитие; осигуряване на

условия за ускорен икономически растеж и високо ниво на заетост; развитие на териториалното сътрудничество.

Регионалната политика следва *принципите* на: единен подход за планиране и програмиране; концентрация на ресурсите; допълване на финансирането от национални публични източници с ресурси от частни източници и от международни финансови институции; съгласуваност с другите структуроопределящи политики, инструменти и действия на международно, национално, регионално и местно равнище; партньорство, публичност и прозрачност.

Обект на регионалната политика са *районите*, които се разделят на нива в съответствие с изискванията на общата класификация на териториалните единици за статистически цели, прилагана в Европейския съюз. Във връзка с това в България съществуват три нива на райони:

- Райони от ниво 1. Те не са административно-териториални единици и са представени от район "Северна и Югоизточна България" и район "Югозападна и Южна централна България";
- Райони от ниво 2. Те не са административно-териториални единици и са представени от Северозападния, Северния централен, Североизточния, Югоизточния, Южния централен и Югозападния райони.
- Райони от ниво 3. Те са 28 на брой и представляват административно-териториални единици и обхващат територията на отделните области.

Предвидена е възможност за формиране на райони за целенасочена подкрепа от държавата, които могат да се обособяват на територията от ниво 3 и да обхванат една или повече съседни общини. Тези райони могат да се формират в случай, че стойностите на икономическите показатели на дадени общини са значително по-ниски от средните за страната. По такъв начин се създават възможности за намаляване на вътрешнорегионалните различия в степента на развитие на отделните общини и за постигане на целите на политиката за регионално развитие.

Инструменти за провеждане на регионална политика

Регионалната политика в България се провежда посредством система от документи за стратегическо планиране и програмиране на регионалното развитие, която обхваща:

- Националният план за развитие;
- Националната стратегическа референтна рамка;

- оперативните програми, съфинансирани от фондовете на Европейския съюз;
- Националната стратегия за регионално развитие;
- регионалните планове за развитие за районите от ниво 2;
- областните стратегии за развитие;
- общинските планове за развитие.

Докато националните стратегически планови документи задават общите стратегически направления и приоритети на политиката за регионално развитие в страната, регионалните, областните и общинските планови документи визират целите и приоритетите за развитие на съответната териториална единица заедно с обща оценка на необходимите ресурси за постигане целите, критерии и индикатори за оценка на изпълнението и конкретни инвестиционни проекти.

Нормативно определените източници за финансиране на регионалното развитие са:

- държавният бюджет;
- бюджетите на общините;
- средства от фондовете на Европейския съюз;
- средства от международни финансови институции;
- други източници, определени със закон.
- средства на физически и юридически лица;

Държавни и регионални органи за управление на регионалното развитие

Министерският съвет приема Националния план за развитие и Националната стратегическа референтна рамка по предложение на министъра на финансите, както и Националната стратегия за регионално развитие и регионалните планове за развитие по предложение на министъра на регионалното развитие и благоустройството. Той одобрява мерките и средствата за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа в рамките на Закона за държавния бюджет за съответната година.

Министърът на регионалното развитие и благоустройството провежда държавната политика за регионално развитие, като осигурява съгласуваност на политиката за регионално развитие с другите структуроопределящи политики, в координация със съответните компетентни органи, организира разработването

на Националната стратегия за регионално развитие и регионалните планове за развитие и осигурява тяхното изпълнение. Предвидена е възможност за създаване на териториални звена на Министерството на регионалното развитие и благоустройството в районите от ниво 2 за стратегическо планиране и координация на регионалното развитие. Основната цел на тези звена е да подпомагат разработването на регионалните планове за развитие.

В районите от ниво 2 се създават регионални съвети за развитие, които са органи за провеждане на държавната политика за регионално развитие в съответния район. В тях членуват представители на МРРБ и различни ресорни министерства, областните управители на областите, включени в съответния район, представители на общините от всяка област, включена в съответния район, и представители на представителните организации на работодателите и на работниците и служителите на национално равнище. Регионалните съвети за развитие изпълняват главно съгласувателни и координиращи функции, свързани с обсъждане и одобряване на проекта на регионалния план за развитие и след това с докладите по неговото изпълнение. Те осъществяват и регионална координация при изпълнението на оперативните програми, оказващи въздействие върху развитието на района, участват в процеса на наблюдение на изпълнението на оперативните програми и т.н.

В областите се създават областни съвети за развитие. В тези съвети участват кметовете на общините в областта, по един представител на общинския съвет на всяка община, делегирани представители на областните структури на представителните организации на работодателите и на работниците и служителите на национално равнище. Подобно на регионалните съвети за развитие, областните съвети също изпълняват основно координиращи и съгласувателни функции, свързани с разработването и изпълнението на областните стратегии за развитие.

Кметовете на общините организират изработването на общинските планове за развитие и ръководят и организират тяхното изпълнение. Самите общински планове за развитие се приемат от общинските съвети.

Анализ на провежданата регионална политика в България

Равнище и тенденции в развитието на регионите

Социално-икономическото равнище и динамика в развитието на районите от ниво 2 се оценява с различни показатели, характеризиращи отделни негови страни и сфери. Обобщаващата оценка предполага използването на система от

показатели и методика за оценка на съвкупното им влияние.⁴⁹ Основните резултати от анализа и оценката на развитието на статистическите райони и областите в страната за периода 2007-2010 г. са представени на табл. 1.

Таблица 1
Обобщаващи оценки за развитието на районите от ниво 2 през 2007-2010 г. (%)

	2007	2008	2009	2010*
Югозападен район (ЮЗР)	66.1	67.6	65.9	68.1
Североизточен район (СИР)	59.5	59.5	60.1	57.6
БЪЛГАРИЯ	56.5	56.8	57.4	56.4
Югоизточен район (ЮИР)	55.9	55.6	56.6	54.3
Южен централен район (ЮЦР)	51.5	51.4	54.0	49.9
Северен централен район (СЦР)	49.1	49.7	50.1	48.9
Северозападен район (СЗР)	45.1	44.2	45.8	45.6

* Данните за БВП са за 2009 г.

Легенда:

- **черно и италик** – райони, попадащи в първа група (с интегрална/обобщаваща оценка над средната за страната);
- **черно** – райони, попадащи във втора група (с интегрални/обобщаващи оценки от средната за страната до критичната стойност);
- **италик** – райони, попадащи в трета група (със стойности на интегралната/обобщаваща оценка под критичната стойност).

Основните заключения от данните за подреждането на районите от ниво 2 са:

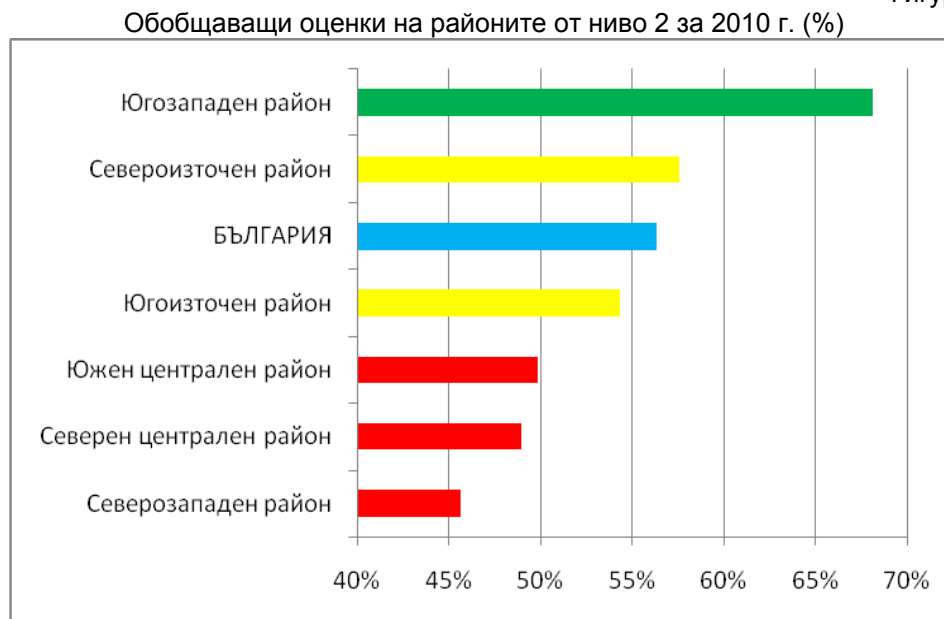
- Наблюдават се стабилни териториални структури, непроменящи се през изследвания период, и ниски междурегионални различия – от 12 до 15% стойност на коефициента на вариация. Най-силно влияние за различията оказва значително изоставащата оценка на СЗР.
- Групирането на районите по предложения ре начин показва, че ЮЗР и СИР имат стойности над средните за страната и са в първа група. ЮИР е стабилно във втора група през целия период. През отделни години ЮЦР е във втора група, а през други – в трета. Трета група се формира от СЦР и СЗР (и ЮЦР през 2010 г.).
- Прилагането на това групиране през 2010 г. дава основание ЮЗР и СИР да се определят като развити, ЮИР – средноразвит, и останалите три района (ЮЦР, СЦР и СЗР) – като слаборазвити.

Представените на фиг. 1 резултати показват, че ЮЗР е на първо място, с равнище на развитие над средното за страната, значително отдалечен от останалите райони. Следват два района – СИР и ЮИР, чиито стойности на

⁴⁹ Обобщаващата оценка се формира от 12 показателя, включващи основните демографски, икономически, социални и инфраструктурни характеристики. Методиката за измерване на съвкупното им влияние е разработена за нуждите на фонд ФЛАГ (вж. ПМС 205/14.09.2010 г.). Настоящите изчисления на регионалните различия за направени в рамките на проект „Разработване на социално-икономически анализ за нуждите на Оперативна програма за регионално развитие за периода 2014-2020 г.“

интегралния показател ги поставя близо до средното за страната равнище. Останалите три района могат да се оценят като слаборазвити, като подреждането е ЮЦР, следван от СЦР и на последно място е СЗР.

Фигура 1

Резултатите от **анализа на междуобластните различия** в рамките на районите от ниво 2 за 2010 г. показват, че всеки от районите се състои от области, които според оценките си попадат в следните групи (табл. 2):

Таблица 2

Разпределение на областите по райони от ниво 2 и групи			
	Първа група	Втора група	Трета група
Северозападен район	0	3	2
Северен централен район	1	2	2
Североизточен район	1	1	2
Югоизточен район	2	0	2
Южен централен район	1	1	3
Югозападен район	1	3	1

В **СЗР** средно развити, с почти еднакви интегрални оценки са областите Плевен и Враца. Освен тях във втора група с оценка малко над критичната попада и Ловеч. В трета група са Монтана и Видин – със сравнително ниски оценки. Областната диференциация в рамките на района е много ниска – със стойност на коефициента на вариация от 8.5%. Това е единственият район, който няма изявен лидер – област в първа група.

СЦР се състои от Русе – развита област, с оценка над средната за страната, две

области във втора група и две в трета. Средно развити са Габрово и Велико Търново. Слаборазвити са Силистра и особено Разград – областта с най-ниска интегрална оценка. Коефициентът на вариация, оценяващ областните различия, има стойност от 16.7%.

СИР има интегрална оценка, малко по-добра от средната за страната. Това се дължи основно на област Варна. Във втора група е Добрич, а в трета значително изоставащи са областите Търговище и Шумен. Коефициентът за междуобластна диференциация е равен на 21.0%.

ЮИР се формира от два ясно определени полюса – Бургас и Стара Загора – развити области, попадащи в първа група. Между тях са Сливен и Ямбол – слаборазвити области от трета група. Коефициентът на вариация е равен на 19.5%.

ЮЦР се състои от една развита област – Пловдив. Във втора група, с оценка малко над критичната е Кърджали. В трета група попада Хасково, както и Пазарджик и Смолян – със значително по-ниски оценки. Областните различия се оценяват на 12.9%.

ЮЗР се състои от София-град – област от първа група, София-област, Благоевград и Перник – от втора група, и Кюстендил – от трета група. Коефициентът на междуобластни различия за този район има сравнително най-висока стойност – 25.5%.

През разглеждания период на върха на подреждането на областите по равнище на социално-икономическо развитие са София, следвана от Варна, Бургас, Пловдив. В дъното на класацията неизменно са Монтана, Видин и Разград. Наблюдават се и известни размествания. По-съществени са:

- в посока към подобрене: Стара Загора, Русе, Добрич, Силистра;
- в посока към влошаване: В.Търново, Габрово, Шумен, Пазарджик, Ямбол.

Тези резултати от междурегионалните и вътрешнорегионалните различия дават основание за извеждане на определени **изводи за регионалната политика**.

По много от изследваните показатели, а до голяма степен и по интегралната/обобщаващата оценка, страната се дели на ЮЗР и на останалите райони. Противоречието „София – провинция” се възпроизвежда на регионално равнище – Пловдив, Варна, Русе и съответната останала част на района, както и на областно равнище. Дори и в най-изостаналата област – Разград, различията между Разград и останалите общини/селища са не по-малки от посочените. Основният модел на регионално развитие на страната е център-периферия. Макар и в по-ограничена форма, съществува и друг модел – двуполусният. Примери на областно равнище са Кюстендил-Дупница, Ловеч-Троян, Стара Загора-Казанлък, Габрово-Севлиево и др. На равнище район от ниво 2 по този модел се развиват СЗР (Враца-Плевен) и ЮИР (Бургас-Стара

Загора). На национално равнище като втори център през последните години започна да се оформя Варна.

Като се имат предвид тези факти, *трябва ли да се направи изводът, че България се развива абсолютно неправилно в регионален план? Отговорът е „да“, ако се приеме, че цел на регионалната политика е да се намаляват междурегионалните и вътрешнорегионалните различия.*

Резултатите от анализа показват, че *липсата на различия може да означава, че всички са еднакво зле*. Пример в това отношение е СЗР. Дори и сравнително по-развитите Враца и Плевен по своите обобщаващи оценки са по-близо до критичната стойност, отколкото до средната за страната. На практика развитието започва с „отлепване от дъното“ на най-виталните структури, с формирането на териториални центрове на растежа, на „локомотиви за развитие“. Това увеличава разликите между отделните териториални подсистеми, но е единственият начин за издърпване на цялата система на едно ново, по-високо равнище на развитие. Пример за това е СИР, който е на второ място благодарение на Варна.

В чисто количествен план малкото, но най-мощни и/или ефективни единици се отдалечават от множество по-слаби единици. Първите повишават средното равнище близо до техните параметри, а то се уравновесява с множеството по-ниски от средното оценки. На практика най-съществено влияние върху равнището на различията оказват силно изоставащи единици. Например Разград формира 66% от междурегионалните различия в СЦР, докато Русе – само 18%. Подобна е ситуацията в ЮИР. Двете области – Сливен и Ямбол, формират близо 77% от различията, а останалите 23% – Стара Загора и Бургас. В случая по-развитите области имат обобщаващи оценки малко над средната за страната и те се балансират с много ниските оценки на слаборазвитите Сливен и Ямбол.

В обобщение резултатите от анализа показват, че формираните междурегионални и вътрешнорегионални различия дават основания за **провеждане на два вида регионална политика:**

- **Първата е насочена към намаляване на различията.** Тя може да се постигне, ако се пренасочат ресурси към териториалните единици с най-ниско равнище на развитие. Това ще намали разликите им с по-развитите и в най-голяма степен ще допринесе за постигане на целта.
- **Втората е насочена към развитие на центрове на растежа с идеята те да спомогнат за развитие на целия район.** В случая районът съсредоточава ресурсите си на едно място с цел достигане на развитие, съпоставимо с националните или европейски параметри. Очаква се това впоследствие да окаже вторично благоприятно влияние върху целия район чрез развитие на съпътстващи и подкрепящи производства.

Разновидност на този подход е стимулиране *създаването на вторични*

центрове в районите, които донякъде да балансират силно гравитиращото влияние на централното селище. Това може да бъде успешна стратегия за развитие само ако вторичният център има диференциални предимства за изграждане на относително самостоятелно производство. Той трябва да бъде и достатъчно голям или достатъчно далеч от основния център, за да може да изгради собствено поле на влияние.

Оценка на степента на постигане на формулираните цели

Анализът на целите пред държавната политика за регионално развитие на България показва, че те са 100% взаимствани от целите на регионалната политика на ЕС. Разликата е само в това, че липсва европейското разграничение за обхвата на регионите, които са избираеми по една или друга цел. Тези цели са общи и визират развитието на всички региони на страната.

Ако се приеме, че третата цел – териториалното сътрудничество, е по-скоро средство за постигане на първите две цели, то може да се направи изводът, че регионалната политика на България включва ресурси и инструменти за такова въздействие върху развитието на регионите, което да води до:

- намаляване на регионалните различия в социално-икономическото развитие;
- постигане на ускорен икономически растеж;
- постигане на високо равнище на заетост.

Цел: Намаляване на регионалните различия

При положение, че обобщаващите оценки отразяват социално-икономическото равнище на развитие на съответните райони и области, то различията между тях ще отразят доколко е постигната първата цел. Типични показатели за измерване на различията са коефициент на вариация и размах на вариация. Изчисляването на тези показатели за регионите от нива 2 и 3 през анализирания период 2007-2010 г. показва следните резултати (табл. 3 и 4).

Таблица 3
Междурегионални различия в социално-икономическото развитие (%)

	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
Коефициент на вариация	12.8	13.7	11.9	13.7
Размах на вариация	21.1	23.4	20.2	22.5

Таблица 4
Междубластни различия в социално-икономическото развитие (%)

	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
Коефициент на вариация	20.4	21.7	21.0	20.9
Размах на вариация	38.7	42.5	39.9	44.3

Както се вижда от данните, различията между регионите от ниво 2 и между областите в страната са запазили равнището си, дори може да се каже, че незначително са се увеличили. Това дава основания да се направи изводът, че *през разглеждания период цел 1 на регионалната политика на България не е постигната.*

Цел: Постигане на ускорен икономически растеж

Може би най-обобщаващият показател, с който може да се измери икономическият растеж на една страна, е БВП на 1 жител. Към сегашния момент последните разполагаеми данни на регионално равнище са за 2009 г. Както се вижда от табл. 5, на национално ниво се наблюдава прираст от 16% за 2008 г. спрямо предходната, а през 2009 г. – спад с 1%. В регионален план тази тенденция се повтаря във всички райони от ниво 2. Изключение прави само ЮЗР, където се регистрира положителен темп и през 2009 г. Последното от своя страна води до увеличаване на междурегионалните различия по този показател (табл. 5 и табл. 6). Като заключение, може да се обобщи, че *явно световната криза е причина за спиране на реализацията на втората цел на държавната регионална политика.*

Таблица 5

Динамика на БВП на 1 жител по райони от ниво 2 в България

	БВП на 1 жител			Верижен индекс, предх. год.=100 (%)		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009
БЪЛГАРИЯ	7857	9090	9007	100	116	99
Северозападен район	5233	5897	5576	100	113	95
Северен централен район	5528	6249	5942	100	113	95
Североизточен район	6710	7836	7231	100	117	92
Югоизточен район	6398	7513	7238	100	117	96
Южен централен район	5640	6340	6217	100	112	98
Югозападен район	12 991	15 161	15 610	100	117	103

Таблица 6

Междурегионални различия по БВП на 1 жител

	2007 г.	2008 г.	2009 г.
Размах на вариация (max-min) (лв.)	7758	9264	10 034
Коефициент на вариация (%)	35.6	36.7	40.2

Цел: Постигане на високо равнище на заетост

Равнището на заетост се измерва най-точно с броя на заетите към броя на населението в трудоспособна възраст на дадена територия. Така полученият коефициент на заетост позволява да се сравняват териториалните единици помежду им. Данните на табл. 7 и 8 показват, че нарастване на този показател спрямо предходната година има само през 2008 г., последвано от двегодишен спад през 2009 и 2010 г. Като резултат заетостта през 2010 спрямо 2007 г. намалява с 3%. Регионалните аспекти на проявление на тези национални промени варират от -1% за ЮЗР до -6% за СЗР. И тук спадът е по-голям при по-

слаборазвитите райони, което води до увеличаване на междурегионалните различия.

Таблица 7
Динамика на коефициента на заетост на населението на навършени 15-64 години (%)

	Коефициент на заетост на населението на навършени 15-64 години				Верижен индекс, предх. год. = 100			
	2007	2008	2009	2010	2007	2008	2009	2010
БЪЛГАРИЯ	61.7	64.0	62.6	59.7	100	104	98	95
Северозападен район	57.1	59.3	57.5	53.8	100	104	97	94
Северен централен район	57.0	58.6	57.9	54.8	100	103	99	95
Североизточен район	59.8	62.0	59.2	56.7	100	104	95	96
Югоизточен район	59.7	62.3	61.2	58.5	100	104	98	96
Южен централен район	60.5	62.4	60.5	57.4	100	103	97	95
Югозападен район	68.5	71.0	70.4	67.6	100	104	99	96

Таблица 8
Междурегионални различия по коефициент на заетост на населението на навършени 15-64 години (%)

	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
Размах на вариация (max-min)	11.5	12.4	12.9	13.8
Коефициент на вариация	6.6	6.7	7.3	8.0

Основни проблеми пред регионалната политика на България и пътища за преодоляването им

- На национално ниво не съществува обособен финансов ресурс за финансиране на политиката за регионално развитие. Публичното финансиране се насочва чрез бюджетите на съответните министерства в съответствие с техните секторни политики.
- Определяните райони за целенасочена подкрепа в регионалните планове за развитие са чисто теоретично занимание на регионалните съвети за развитие и не получават никакви финансови ресурси от държавата. Държавата не провежда никаква целенасочена политика за подпомагане на бедните общини.
- Единственият финансов източник са европейските фондове. Цялата територия на България, т.е. всичките 6 района от ниво 2, влизат в обхвата на цел 1 на Европейската регионална политика – регионално сближаване. В същото време обектът на тази политика – районите от ниво 2, не са административни структури и нямат органи за управление. Оперативните програми като средство за усвояване на европейските фондове са конструирани на секторен принцип и на практика се управляват от съответните министерства. Както се вижда, регионалното сближаване е илюзия при условие, че ресурсите се разпределят по сектори, а териториите нямат органи за управление, както и достъп до европейските фондове.

- При запазване на статуквото може да се очаква задълбочаване на миграционните процеси и обезлюдяване на най-бедните региони в страната, защото в тях няма вторични центрове на развитие. Миграционните потоци ще се насочват към най-развитите градове – София, Варна, Бургас, Пловдив, Стара Загора и т.н., или към чужбина. При тази ситуация най-бедните общини няма да могат да предоставят адекватни социални услуги на населението, като неизползваната материална база в сферата на образованието, културата, здравеопазването и социалните дейности в селата и малките градове ще започне да се руши.

За преодоляването на тези проблеми **предлагаме държавната регионална политика да се осъществява по две линии:**

Първата линия да визира териториите за европейско въздействие – районите от ниво 2. Цел 1 на тази политика да са *междурегионалните различия*. Предлага се да се поддържа контролирано равнище на различия между районите, като се определи отношение на най-слабо развития район към най-силно развития (например 50-75%) по ключови/обобщаващи показатели за развитие, и да се оказва целенасочено въздействие върху развитието на районите, които са под тази граница.

Цел 2 на тази политика да се *вътрешнорегионалните различия*. Предлагат се две насоки за въздействие. От една страна, съсредоточаване на ресурсите в най-развитите градски центрове, а от друга – запазване на междубластните различия на определено равнище чрез въздействие върху развитието на най-слаборазвитите области, като се използва описаният подход.

Втората линия на въздействие е насочена към териториите за национално въздействие. Това са: първо, районите за целенасочено въздействие в смисъла на ЗРР, и второ, подпомагане на бедни общини. Както се вижда, националното въздействие визира вътрешнообластните различия.

Конкретните стъпки за реализация на така описаната регионална политика на държавата **предполагат:**

- създаване на регионални органи на управление като децентрализирани териториални структури. Регионалните съвети за развитие остават като структури, стиковащи националните и местните интереси;
- изграждане на оперативните програми на регионален принцип;
- формулиране на приоритети и мерки в оперативните програми, насочени към развитието на районите за целенасочено въздействие;
- целево финансово подпомагане на бедни общини чрез системата на държавните финансови трансфери за общините.

7. Институционална среда и бизнес

Анализ на промените в институционалната среда

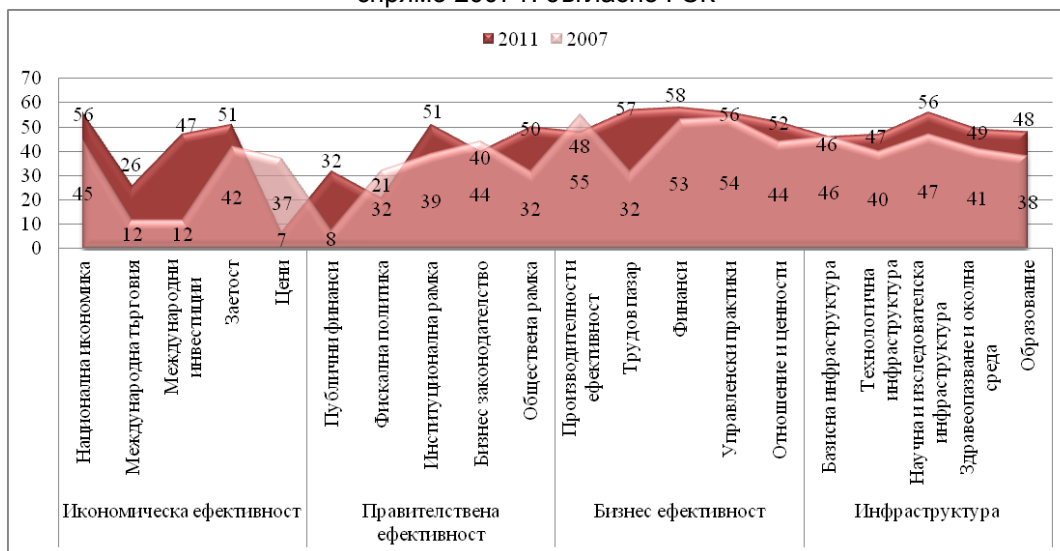
Институционалната среда включва всички елементи на бизнес-средата без финансовите и фискалните параметри, които произтичат от макроикономическата среда за функциониране на предприятията. Определена по този начин, институционалната среда включва условията за правене на бизнес, неговата регулаторна рамка, съдебна система за решаване на бизнес-спорове, ефективност на държавните институции, корупционна среда и др. Основни източници на информация за тази среда са най-често специализирани международни сравнителни изследвания и по-рядко национални и регионални проучвания. От международните най-известни са ежегодните класации за правене на бизнес и конкурентоспособност, които ще бъдат използвани в следващото изложение.

Конкурентоспособност на икономиката

След рязкото влошаване в условията на средата от гледна точка на конкурентоспособността на българската икономика през 2009 г. съгласно двете най-цитирани международни сравнителни изследвания в тази област – Доклада за глобална конкурентоспособност (ДГК) на Световния икономически форум (СИФ) и Годишника на световната конкурентоспособност (ГСК) на Института за развитие на управлението (ИРУ), през 2010 и 2011 г. класирането на България, както и стойностите на отделните индекси и показатели са относително стабилни. Според ГСК България е с влошени текущи параметри на средата по отношение на конкурентоспособността за последните две години – от 53 позиция сред 58 държави през 2010 г. през 2011 г. страната заема 55 място от 59 участници. При измененията в потенциала за конкурентоспособен растеж на България, представен в ДГК, през 2011 спрямо 2010 г. страната се нарежда на по-задни позиции – от 71 сред 139 държави през 2010 г. на 74 сред 142 държави. Незначително подобрение има при глобалния индекс за конкурентоспособността, който през 2011 г. има стойност 4.16, а през 2010 г. – 4.13, което е доста далеч от максимална възможната стойност от 7.

По отношение на тенденциите, въпреки поетите ангажименти на България да следва общите стратегически приоритети на ЕС за постигане на висока конкурентоспособност, за петте години членство параметрите на средата, определящи инвеститорския избор на локация в контекста на конкурентоспособността, са значително влошени. Параметрите, по които България е най-изостанала за последните 5 години могат да се проследят на фиг. 1. Данните показват, че най-голямо е влошаването в класирането по четири от двадесетте подфактора, включени в изследването на ИРУ: международни инвестиции, при които влошаването е с 35 места в класирането през 2011 г. спрямо 2007 г.; производителност и трудов пазар – изоставане с 25 места; публични финанси – изоставане с 24 места и обществена рамка – изоставане с 18 места сред страните, включени в класацията.

Фигура 1
Профил на сравнителната конкурентоспособност на България през 2011 г.
спрямо 2007 г. съгласно ГСК

Източник: International Institute for Management Development. World Competitiveness Yearbook, 2007; International Institute for Management Development. World Competitiveness Yearbook, 2011.

Съгласно данните от ДГК на СИФ, подкрепени от собствени изследвания, най-проблемни елементи на средата за България от гледна точка на конкурентоспособността за периода 2007-2011 г. са иновациите, инфраструктурата, институциите, развитието на бизнеса, технологичната готовност и размерът на пазара (табл. 1). За тези области средните стойности на индексите, изчислявани за отделните стълбове през периода, са най-ниски.

При четири от тези области през 2007-2011 г. се наблюдава влошаване. Най-голямо е понижението на стойността на индекса за развитие на финансовите пазари, макроикономическа стабилност, иновации и развитие на бизнеса. Най-слабо е подобрението за 2011 г. спрямо 2007 г. в областите размер на пазара и институции.

В годишника Transition Report на ЕБВР при оценка на показателите на прехода традиционно най-слаби резултати се отчитат за страната при управлението и реструктурирането на предприятия, политиката на конкуренция, капиталовия пазар и инфраструктурата.⁵⁰ Смята се, че по тези показатели България изостава най-много от стандартите за развитост, характерни за пазарната икономика.

⁵⁰ EBRD. Transition Report, 2009; 2010; 2011.

Таблица 1
Стойности за България на отделните подиндекси съгласно ДГК, 2007-2011 г.

Година	Съълбове*											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2007	3.20	2.90	5.20	5.60	4.00	3.9	4.30	4.10	3.10	3.70	3.60	3.00
2008	3.30	2.80	5.20	5.50	4.10	4.1	4.40	4.20	3.60	3.80	3.70	2.90
2009	3.20	2.90	4.90	5.50	4.10	4.00	4.50	4.10	3.80	3.90	3.70	2.90
2010	3.29	3.57	5.00	5.85	4.14	4.00	4.51	3.95	4.01	3.79	3.52	2.91
2011	3.32	3.62	5.13	5.80	4.16	4.08	4.49	3.99	4.11	3.80	3.55	2.94
Средна стойност	3262	3158	5086	5650	4100	4016	4440	4068	3724	3798	3.614	2930
Разлика 2011-2007 г.	0.12	0.72	-0.07	0.20	0.16	0.18	0.19	-0.11	1.01	0.10	-0.05	-0.06

* Легенда:

I съълб – Институции

II съълб – Инфраструктура

III съълб – Макроикономическа стабилност

IV съълб – Здравеопазване и основно образование

V съълб – Висше образование и обучение

VI съълб – Ефективност на стоковите пазари

VII съълб – Ефективност на трудовия пазар

VIII съълб – Развитие на финансовите пазари

IX съълб – Технологична готовност

X съълб – Размер на пазара

XI съълб – Развитие на бизнеса

XII съълб – Иновации

Източник: World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2007-2008; 2008-2009; 2009-2010; 2010-2011; 2011-2012.

Условия за правене на бизнес

През 2011 г. е променена методологията на изчисления на ранговете на страните в класацията на Световната банка за условия на правене на бизнес, което прави сравнението с предходни периоди невъзможно. Тенденцията през последните години е към влошаване на условията. През 2011 г. България заема 57 място от общо 183 страни, а през 2012 г. е вече на 59 място сред същия брой страни. Като най-благоприятни условия за правене на бизнес са изведени стартирането на бизнес – 43 място, и защита на инвеститорите – 44 място. При всички останали индекси България има по-лошо класиране от цялостната си оценка. Най-сериозните проблеми са в условията на получаване на строителни разрешения – 125 място, международната търговия – 97 място, изпълнението на договори – 90 място и решаването на производства по несъстоятелност – 88 място.⁵¹

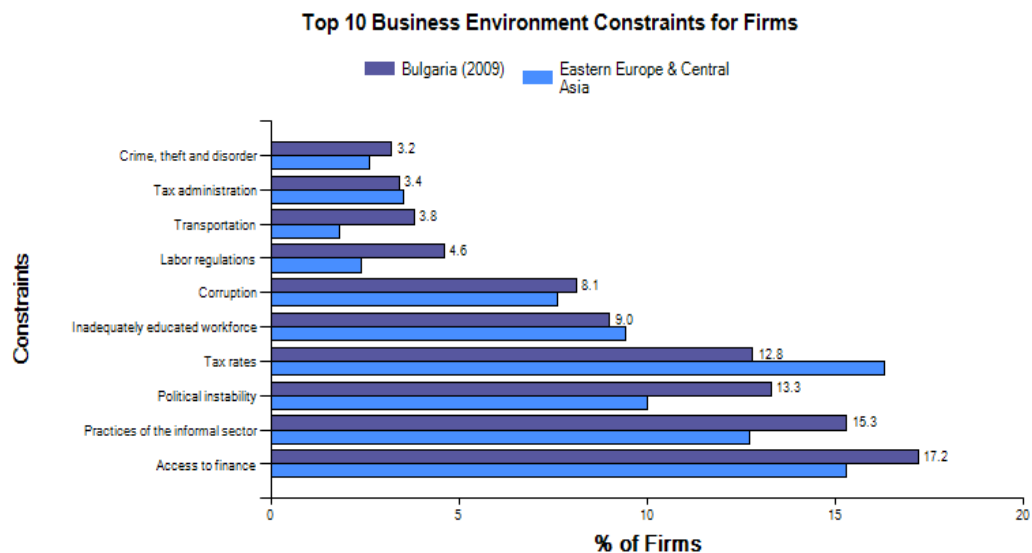
Друго изследване на Световната банка, което се провежда с неопределена периодичност, допълва представата за ограниченията на бизнес-средата пред предприятията в страната. През 2009 г., когато е проведено последното проучване сред български мениджъри, като такива ограничения са посочени достъпът до финансови ресурси, непопулярните практики на неформалния сектор, политическата нестабилност, размерът на данъчните ставки, недобре обучената

⁵¹ World Bank. 2011. Doing Business.

работна сила и корупцията (фиг. 2). В сравнение с другите участващи в сравнението страни от Източна Европа и Централна Азия единствено при данъчните ставки се забелязват по-ниски стойности на отговорите.

Фигура 2

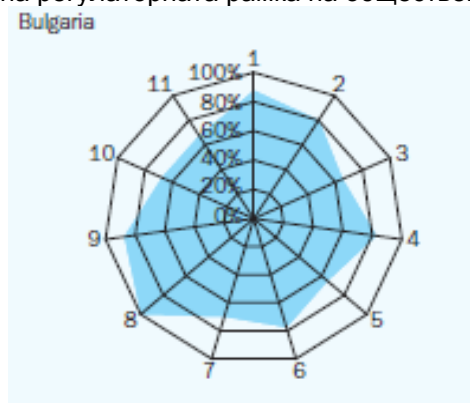
Най-важните 10 ограничения на бизнес-средата пред предприятията

В Transition Report 2010 на ЕБРР е представено изследване на регулаторната рамка на обществените поръчки. България има добри резултати по отношение на еднородност на правната рамка (позиция 8 на фиг. 3), отговорност (позиция 1), стабилност (позиция 9), честност (позиция 2) конкуренция (позиция 4). Най-слаборазвити елементи на тази рамка са: приложимостта (позиция 11), гъвкавостта (позиция 10) ефикасност на договорите (позиция 10).

Фигура 3

Състояние на регулаторната рамка на обществените поръчки

Източник: EBRD. Transition Report, 2010.

Реакции на бизнеса

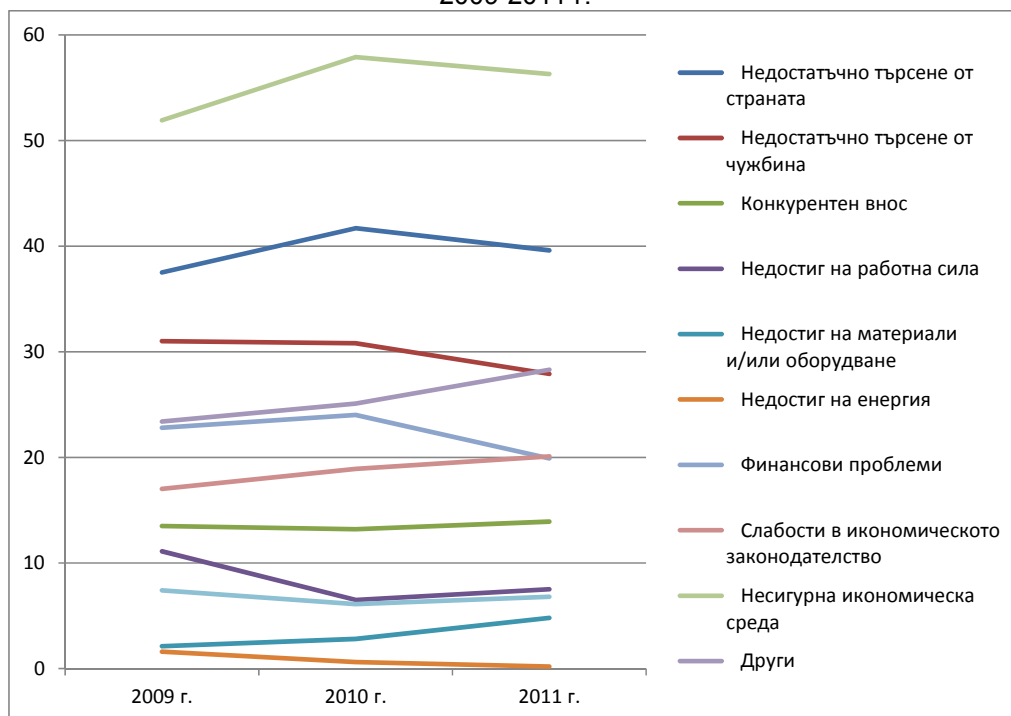
Фактори, които затрудняват дейността на предприятията

Реакциите на предприятията представляват предизвикани отговори на промени във външната среда. Към тази среда се отнася динамиката на основните пазари и други условия, които затрудняват дейността на предприятията.

Несигурната икономическа среда е най-важният и силно доминиращ фактор в тази класация в промишлеността (фиг. 4). Влиянието на този фактор се засилва през 2010-2011 г. На второ място се поставя недостатъчното вътрешно търсене – около 40% от отговорите. На следващо място наред с групата на другите фактори се посочва недостатъчното търсене от чужбина и слабостите в икономическото законодателство. Прави впечатление, че финансовите проблеми на предприятията в промишлеността са поставени едва на пето място и са с тенденция към свиване. В условията на криза и висока безработица недостигът на работна сила намалява ограничаващото си въздействие. Друго интересно наблюдение е, че недостигът на материали и/или оборудване показва най-съществено увеличение като затрудняващ фактор за предприятията.

Фигура 4

Фактори, които затрудняват дейността на предприятията в промишлеността, 2009-2011 г.

Забележка: Респондентите могат да посочат няколко отговора.

Източник: Изчисления на автора по данни на Наблюдение на бизнес-тенденциите в промишлеността. НСИ, 2010-2012.

Демография на предприятията

През 2007-2009 г. броят на активните предприятия в страната непрекъснато нараства - от 260 393 през 2007 г. той достига до 327 647 през 2009 г. (табл. 2), което е увеличение с над 25%. Това се дължи на положителната разлика между новосъздадените и закритите предприятия. Докато за периода коефициентът на първите е около 15-18%, то при вторите той варира между 9-13%. Ефектите от кризата започват да се отразяват на предприемаческата активност, което се забелязва през 2009 г. с намаляване на броя на новосъздадените предприятия с 1441 в сравнение с 2008 г. За сравнение през 2008 г. тези предприятия са с 11 409 повече от 2007 г.

Таблица 2

Демография на предприятията

Видове предприятия	2007 г.	2008 г.	2009 г.
Новосъздадени (бр.)	39 319	50 728	49 287
Закрити (бр.)	22 050	35 466	-
Активни (бр.)	260 393	271 272	327 647
Дял на новосъздадените предприятия (%)	15.1	18.7	15.0
Дял на закритите предприятия (%)	9.1	13.1	-

Забележка: Данните обхващат наблюдаваните от Евростат и НСИ сектори на икономиката. Данните за броя и дела на закритите предприятия през 2007 г. се отнасят за 2005 г.

Източник: НСИ. Демография за предприятията за 2007 г.; за 2008 г.; за 2009 г.

Динамика на размерната структура на предприятията

Разпределението на предприятията по големина е направено по най-често използвания признак – брой заети лица. Размерната структура през 2007-2010 г. е стабилна и не търпи съществени промени през годините. Тенденцията, която се забелязва, е в посока към увеличаване броя на малките за сметка на големите предприятия. Преобладаващ дял от около 90% в нея заемат микропредприятията с персонал до 9 човека (табл. 3). Малките предприятия (10-49 човека) са на второ място по популярност с дял от около 7-9%. Средните предприятия (50-249 човека) са около 1-2% от всички предприятия в страната, а големите са под 1% и се колебаят около 0.2-0.3%

Таблица 3

Структура на предприятията в България според броя на заетите през 2007-2010 г. (%)

Размер на предприятието	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
Микро	89.10	89.78	91.23	91.88
Малки	8.75	8.28	7.19	6.64
Средни	1.86	1.68	1.38	1.27
Големи	0.29	0.26	0.21	0.20
Общо	100.00	100.00	100.00	100.00

Източник: НСИ.

Разпределението на различните по големина предприятия по райони, което дава представа за концентрация на бизнес-активността, също е много стабилно

и има много малка динамика. Най-голяма концентрация от всички предприятия има в ЮЗР. През 2009 г. в него се намират от 36 до 43% от различните по големина предприятия. Второ място в това подреждане заема ЮЦР с около 15-18% от всички размерни категории предприятия на страната. Следващите места се заемат от два района – СИР и ЮИР. В тях са концентрирани около 11-14% от всички предприятия на страната. Близко до тях се намира СЦР с обхват от около 10-12% от всички размерни групи предприятия. На последно място с най-ниска концентрация на предприятия е СЗР с около 7-9% от предприятията на страната.

Рентабилност на продажбите

Рентабилността на продажбите е пряк измерител на резултатността на предприятията. Закономерност при рентабилността на продажбите е тя да е най-голяма при най-малките предприятия и да спада с увеличаване на размера (табл. 4).

Таблица 4
Рентабилност на продажбите на предприятията през 2007-2009 г. (%)

Размер на предприятието	2007 г.	2008 г.	2009 г.	Спад на рентабилността през 2009 към 2007 г.
Микро	10.34	3.83	1.56	85
Малки	7.36	5.13	3.52	52
Средни	6.70	5.14	3.05	54
Големи	5.54	1.63	0.83	85

Източник: Собствени изчисления по данни на НСИ за 2008-2010 г.

Друга тенденция, която се забелязва, е, че в абсолютен размер рентабилността на продажбите най-силно намалява при най-малките предприятия, като този процес заглъхва с увеличаване големината на предприятието. В относителен порядък най-съществен спад на рентабилността през 2009 г. спрямо 2007 г. има при най-малките и най-големите предприятия – 85%. По-устойчиви на кризата се оказват малките и средните предприятия, при които свиването на рентабилността е съответно 52 и 54%.

Междуфирмена задлъжнялост

Междуфирмената задлъжнялост е един от основните проблеми на българските предприятия, който претърпя допълнителна ескалация в резултат от икономическата криза. Съотношението на дълговете на предприятията към БВП през 2009 г. възлиза на 2.27, а през 2010 г. на 2.30. През 2009 г. междуфирмените задължения достигат 97.2 млрд. лв. и съставляват 65% от всички задължения на предприятията от нефинансовия сектор на икономиката (148.7 млрд. лв.). Въпреки намалената икономическа активност през 2010 г. междуфирмената задлъжнялост продължава да нараства и достига 104.2 млрд. лв., или 66% от всички фирмени задължения (157.6 млрд. лв.). Ръстът на

задълженията между предприятията през 2010 спрямо 2009 г. е 7.2%.⁵²

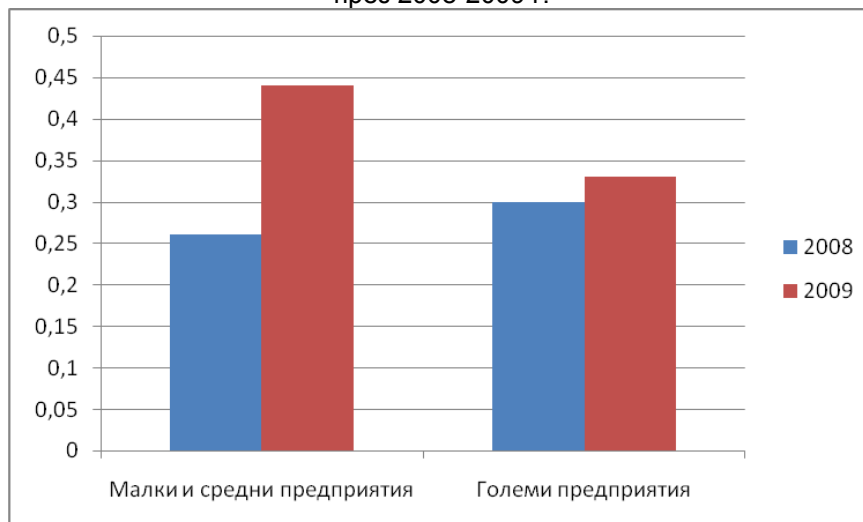
Оформените вериги от просрочени междуфирмени задължения са сериозна заплаха за масови фалити и други неблагоприятни последици. Сред тях са свиване на икономиката, загуба на работни места, генериране на системен риск и нестабилност във финансовата система чрез увеличение на лошите банкови кредити, ерозиране на приходната част на държавния бюджет в резултат от редуциране на данъчната база, натиск върху социалноосигурителната система.

Представените резултати в тази част са получени от две емпирични изследвания на междуфирмената задлъжнялост. Първото е проведено през септември 2010 г. сред представителна за страната извадка от 1000 нефинансови предприятия.⁵³ Второто изследване включва данни за 300 нефинансови предприятия от всички сектори на икономиката за периода 2007 – 2009 г., предоставени от НСИ.

Утежняването на проблема с междуфирмената задлъжнялост се потвърждава от нарастването през 2009 спрямо 2008 г. на относителните дялове на търговските задължения спрямо нетните приходи от продажби (НПП) на фирмите, което е много силно изразено при МСП. Това показва затрудненията на предприятията при генерирането на вътрешен финансов ресурс, необходим за редовното погасяване на задълженията (фиг. 5).

Фигура 5

Съотношение на търговските задължения към нетните приходи от продажби през 2008-2009 г.

Източник: Собствени изчисления по данни, предоставени от НСИ.

⁵² Българска стопанска камара. Задължения на предприятията от нефинансовия сектор на икономиката (към 31 декември 2010 г.), <http://www.bia-bg.com/>

⁵³ Омнибус изследването е проведено от агенция ЕСТАТ в рамките на проект „Развитие потенциала на докторанти и млади учени за интердисциплинарни социално-икономически изследвания“ (Договор № BG051PO001-3.3.04/37), реализиран от Институт за икономически изследвания при БАН.

В разгара на кризата през 2009 г. около 70% от продаващите на кредит фирми имат просрочени вземания, чийто дял варира между 1 и 90% от стойността на продажбите им при условия на отсрочено плащане. Средният процент на просрочени вземания е 18, а срокът на забавяне е средно 52 дни, т.е. почти два месеца. Най-голям е дялът на фирмите със закъснение на плащанията по търговските вземания до 30 дни – 71%. Следват фирмите със срок на просрочие след договорения падеж в рамките на 30 до 60 дни – 13%. Близко една четвърт от фирмите, продаващи на кредит, посочват, че са отписали между 1 и 25% от сумата на всички продажби с отложено плащане за 2009 г. Средният размер на отписаните вземания е 5.24%.

Сред основните генератори на междуфирмена задлъжнялост са ликвидните проблеми на фирмите. При анкетното изследване самите предприятия оценяват като най-важни фактори за просрочията ликвидните затруднения на длъжниците, трудностите им да съберат собствените си вземания и липсата на алтернативни източници за финансиране. Като следващи по значение причини за забавяне на плащанията по търговските сделки фирмите подреждат съответно недобре работещите законови механизми за защита на кредиторите, стремежа към продажби независимо от риска и наличието на избор на доставчици, което позволява на длъжниците да просрочват плащанията на задълженията си, без да се опасяват от спиране на доставките.

При изследването на детерминантите, определящи нивата на търговските задължения на фирмите, се установява, че както при МСП, така и при големите предприятия е налице ефект на субституция на кредитирането от финансови институции с кредити от доставчиците. Но като цяло по-високата способност за генериране на вътрешен финансов ресурс, по-добрата възможност за управление на ликвидността и традиционно по-лесният достъп до кредитиране от финансови институции на големите предприятия ги превръща в трансмитори на ликвидност към по-малките и кредитнозатруднени фирми. През периода 2007-2009 г. се наблюдава постепенно увеличаване на дела на големите фирми – нетни кредитори по търговски кредит, както и на този на МСП – нетни длъжници към други нефинансови предприятия. Свитото институционално финансиране, наблюдаващо се в България по време на кризата, оказва негативно влияние върху проблема с междуфирмената задлъжнялост в страната. В същата посока въздейства и нарастването на лихвените проценти по банковите кредити, което допълнително стимулира фирмите да повишат търсенето на финансиране от доставчиците си.

Изследването на условията, предоставяни при продажбите с отсрочено плащане от предприятията в България, показва, че мнозинството от търговските кредити в страната са безлихвени, което ги прави изключително предпочитан източник на обратно финансиране за фирмите. При останалата част от търговските кредити обаче имплицитните разходи по финансирането от доставчиците са твърде високи и дори надвишават цената на банковото кредитиране. Това стимулира морален хазарт в поведението на длъжниците, които забавят плащанията към фирмите-кредитори, стремейки се да намалят ефективната цена на финансиране. Скъпият търговски кредит увеличава и вероятността за

неблагоприятен избор, тъй като се търси най-вече от високорискови фирми с ликвидни проблеми, които не могат да получат кредитиране от друг източник. При изследването се установи и недостатъчното качество на управление на риска при търговското кредитиране, което води до нарастване на просрочените вземания.

Затрудненията в реализацията на произведената продукция през кризата също са фактор за междуфирмената задлъжнялост, тъй като принуждават предприятията да продават с отсрочено плащане за поддържане и стимулиране обема на продажбите дори в случаи, при които е налице повишен риск от просрочие на задължението.

По време на кризата нарасна и делът на неплатежоспособните предприятия, които продължават да съществуват благодарение на недостатъчно ефективната защита на правата на кредиторите, като трупат нови просрочени задължения и генерират системен риск.

Негативното влияние, което оказва влошаването на икономическата обстановка в страната върху проблема с високата междуфирмена задлъжнялост, се опосредства и от нарастването на дела на сивата икономика. Затрудненията, изпитвани от фирмите по време на кризата, създават стимули за укриване на обороти с цел намаление на данъчните задължения. Това обаче повишава риска по търговските вземания и е предпоставка за нарастване на дела на просрочените междуфирмени кредити, тъй като води до невъзможност за употреба на законовите способности за защита на кредиторите. Сивата икономика възпрепятства и реалната оценка на мащабите на проблема с междуфирмената задлъжнялост, които вероятно са значително поголеми от официално отчетаните.

За забавяне на плащанията по търговските сделки допринася и установеният при двете емпирични изследвания стремеж на фирмите за хеджиране на риска от просрочия чрез напасване на търговските вземания и задължения. Тези от тях, които събират със закъснение вземанията си от клиенти, не само изпитват финансови трудности да бъдат коректни платци, но и са мотивирани целенасочено да забавят плащанията към доставчиците си.

На фона на високите нива на забавените междуфирмени кредити и всички произтичащи от това негативни последици мерките на предприятията за защита от просрочия са изключително ограничени и не водят до желаните резултати (табл. 5). Преобладаващата част от предприятията предприемат повече от едно действие, с което се стремят да се предпазят от лоши вземания, но около 1/10 от тях не посочват нито едно такова. Най-масово използваните мерки за защита от просрочени вземания са исканията за незабавно или авансово плащане, но те крият сериозен риск от разрушаване на търговските връзки, загуба на пазарни позиции и в крайна сметка – редуциране на продажбите. При недобре премерен подход при прилагането на тези мерки ефектът от тях за някои предприятия може да се окаже дори по-неблагоприятен от вредите, понесени в резултат от лошите кредити.

Таблица 5

Предприемани от фирмите мерки за защита от лоши вземания

Предприемани действия за защита	Брой отговори	% от отговорите	% от фирмите
Искат плащане веднага при доставка на стоката или извършване на услугата	598	39.1	66.4
Искат авансово плащане	357	23.4	39.6
Предприемат законови действия за принудително събиране	249	16.6	27.6
Запазват правото на собственост до пълното изплащане	153	10.0	17.0
Изискват банкова гаранция за плащане	102	6.7	11.3
Застраховат вземанията си	42	2.7	4.7
Друго	27	1.8	3.0

Източник. Собствени изчисления по данни от анкетно изследване.

Свитите обороти на фирмите допринасят и за намаление на бюджетните приходи, особено като се отчете, че ДДС е основно приходно перо в бюджета. Тъй като ДДС се дължи при начисляване на приходите от продажби, независимо дали плащането е извършено, високият дял на просрочени междуфирмени кредити на свой ред насърчава сивата икономика, стимулирайки фирмите да укриват обороти, и допълнително намалява постъпленията в бюджета.

Необходимо е разширяване на мерките срещу просрочията и прилагане на ефективни механизми за противодействие на забавянето на плащанията по търговските сделки. Сред тях са: по-добро проучване на кредитоспособността на клиентите; оптимизиране на предлаганите условия по продажбите с отсрочено плащане; налагане на лихви за забава; надеждно документално оформяне на търговските вземания, гарантиращо законова защита на правата на кредиторите, прихващане на междуфирмени дългове; създаване на национален регистър за некоректни платци; ползване на външни доставчици на услуги по управление на вземанията като факторингови компании, застрахователни дружества и др.

Поради това, че една от основните причини за междуфирмената задлъжнялост е недостигът на ликвидност, за решаването на проблема е необходимо предприемане на мерки за разнообразяване източниците на финансиране за фирмите и понижаване на лихвените проценти по кредитния ресурс. Благоприятно въздействие за намаляване на междуфирмените задължения би оказало навременното плащане на задълженията на държавата и общините към фирмите и по-бързото възстановяване на ДДС.

Необходимо е да се ускори транспонирането в българското законодателство на преработената Директива 2011/7/ЕС от 16.02.2011 г. относно борбата със забавяне на плащанията по търговските сделки, която въвежда по-строг режим при забавени плащания от страна на държавните органи към фирмите. В нея се определя срок за плащане на фактурите по търговски сделки за доставка на стоки или предоставяне на услуги в рамките на 30 дни, като по изключение се

допуска максимален срок от 60 дни. В преработения вариант на директивата е регламентирана като явна злоупотреба договорното изключване на лихва за просрочие и обезщетение за разносните по събиране на вземането. Това е сред най-важните промени в директивата, тъй като често по-слабите пазарни позиции на фирмите продавачи, в сравнение с купувачите, са причина за приемане от тяхна страна на неизгодни условия на плащане при търговското договаряне. Нормите на директивата са насочени към подобряване на пазарната дисциплина и стимулиране на длъжниците към своевременно изпълнение на задълженията им, като се предвижда лихва за забава и обезщетение за разноски да се дължат, без да е необходимо отпращането на предизвестие към длъжника.

Често причина за пасивност от страна на кредиторите в събирането на забавени вземания е страхът от загуба на клиенти, особено когато те са със значителен дял в приходите. За преодоляването на този проблем, а също за спестяване на време и разходи за фирмите, е подходящо по-широкото прилагане на извънсъдебни способи за решаване на търговски спорове като медиацията и арбитража, които позволяват запазването на добрите търговски отношения.

Преодоляването на проблема с междуфирмената задлъжнялост изисква прилагане на комплекс от мерки както на фирмено, така и на макроикономическо равнище. Те трябва да са насочени едновременно към създаване на стимули за навременно плащане на търговските задължения и към повишаване на платежоспособността на фирмите. За решаване на проблема със задлъжнялостта между предприятията е необходимо цялостно подобряване на условията за осъществяване на стопанска дейност в страната. Възпроизводството на междуфирмената задлъжнялост е неизбежно в икономическа и институционална среда, в която продължават да съществуват факторите, довели до нейното разрастване и превръщането ѝ от нормален компонент на пазарната икономика в заплаха за оцеляване на фирмите и за стабилността на икономиката. Прилагането на част от мерките за намаляване на междуфирмената задлъжнялост би могло да стане незабавно, но други, особено свързаните с промени в институциите,⁵⁴ изискват продължителен период за реализация и постигане на ефект. Това показва, че междуфирмената задлъжнялост ще продължи да бъде сериозен проблем за българските предприятия и през следващите години.

Изводи

Институционалната среда на бизнеса през 2011 г. се влошава. България губи позиции в международните класации по конкурентоспособност и условия за правене на бизнес. Най-проблемните области при конкурентоспособността са иновациите, инфраструктурата, институциите, развитието на бизнеса, технологичната готовност и размерът на пазар. По отношение на условията за

⁵⁴ Под институции се имат предвид както формалните, така и неформалните такива като финансовата инфраструктура, законодателството на страната, културата на правене на бизнес, спазването на договорната дисциплина, навиците за плащане.

правене на бизнес най-сериозните проблеми са в условията на получаване на строителни разрешения, международната търговия, изпълнението на договори и решаването на производства по несъстоятелност. Според български мениджъри най-големите ограничения пред бизнеса са достъпът до финансови ресурси, нелоялните практики на неформалния сектор, политическата нестабилност, размерът на данъчните ставки, недобре обучената работна сила и корупцията.

Изследването на бизнес-тенденциите също не показва подобрене през 2011 г. Несигурната икономическа среда е най-важният и силно доминиращ фактор в тази класация в промишлеността. На следващите места се поставят недостатъчното вътрешно търсене, недостатъчното търсене от чужбина, финансовите проблеми на предприятията и икономическото законодателство. Недостигът на работна сила намалява ограничаващото си въздействие. Друго интересно наблюдение е, че недостигът на материали и/или оборудване показва най-съществено увеличение като затрудняващ фактор за предприятията.

В резултат от кризата рентабилността на предприятията на база продажби спада в интервала от 54 до 85% при различните по големина предприятия. Бързо нараства задлъжнялостта на реалния сектор, в т.ч. и междуфирмената задлъжнялост, като през 2010 г. достига съответно до 157.6 и 104.2 млрд. лв. Размерната структура на предприятията през последните години е стабилна и не търпи съществени промени през годините. Тенденцията, която се забелязва, е в посока към увеличаване броя на малките за сметка на големите предприятия. Преобладаващ дял от около 90% в нея заемат микропредприятията с персонал до 9 човека. До 2009 г. се отчита добро равнище на предприемаческа активност, измерена чрез създаването на нови предприятия.

ТЕМА НА ФОКУС: КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

Структурна конкурентоспособност

През последните две десетилетия икономиката на България преминава през процес на фундаментални промени както под влияние на прехода, така и в резултат от засилващата се икономическа интеграция. Икономическото развитие през този период показва, че не всички нови членки на ЕС следват еднакъв път на развитие, както и че не се сблъскват с едни и същи проблеми. Този период доведе до появата на множество неравенства, които са най-ясно изразени при новите страни-членки от Югоизточна Европа, а именно България и Румъния.

Известно е, че икономическият потенциал на една държава до голяма степен се обуславя от икономическата ѝ структура. В Шестия периодичен доклад на Европейската комисия неблагоприятната секторна структура се определя като основен фактор за липсата на конкурентоспособност, а оттук и за икономическото изоставане на някои страни и региони.⁵⁵ Презумпцията, на която се базира анализът на структурната конкурентоспособност, е, че формирането на определена икономическа структура е резултат от сравнителните предимства на съответната страна, респ. на нейната конкурентоспособност в дадени дейности.

Структурните промени като резултат от намаляване на заетостта в трудоемките сектори и отрасли при увеличаване на заетите в такива с по-висока производителност (с висока добавена стойност на един зает) са следствие на промени в конкурентоспособността в тези сектори и отрасли, което води до увеличаване на общата икономическа производителност, респ. на БВП. Подобно изменение може да се наблюдава само ако съществуват обективни условия отраслите с по-висока производителност да повишават своята конкурентоспособност и да нараства тяхното участие при формирането на БВП.

Често при анализа на перспективите за развитие, както и при формирането на конкретна икономическа политика практическата важност, свързана със структурните промени и релокацията на производствените фактори между отделните сектори и отрасли, се пренебрегва. С други думи, ефектът от икономическото реструктуриране като обективен резултат от въздействието на интеграционните процеси върху конкурентоспособността в отделните производства, както и резултатът от това въздействие върху икономическия потенциал на дадена икономика малко или много се игнорират.⁵⁶

Много показателен в това отношение е примерът за битуващото в икономическите среди, вкл. и тези на политиките, „разбиращи от икономика”,

⁵⁵ EC. 1999. Sixth Periodic report on the social and economic situation and development of the regions in the European Union. European Commission, Directory General for Regional Policy and Cohesion.

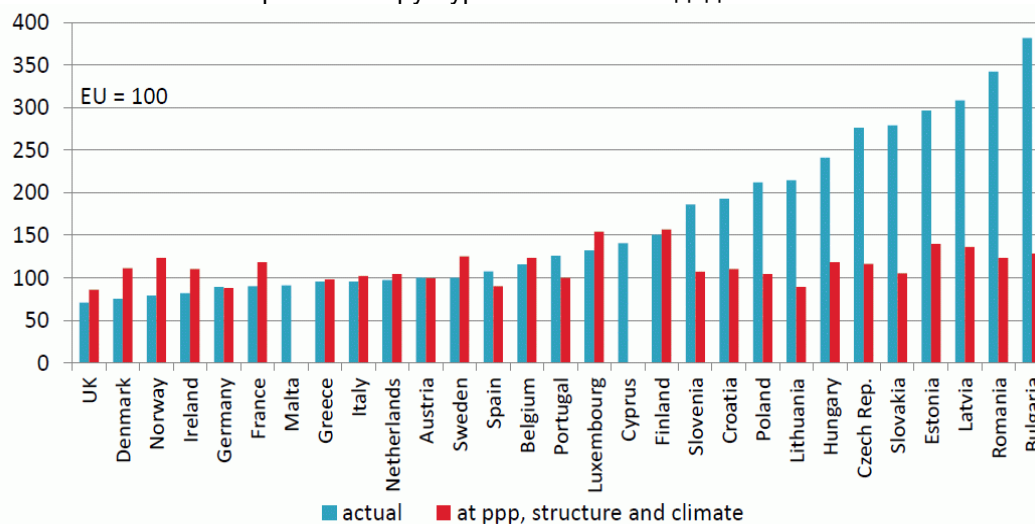
⁵⁶ Това определено важи в случая на България.

схващане за високата енергоемкост на българската икономика, която едва ли не се дължи на липсата на каквато и да е ефективност в използването на енергийните източници. Високата енергоемкост на единица БВП е факт, но причините за нея трябва да се търсят в различната покупателна способност (PPP),⁵⁷ както и в енергоемката структура на икономиката.

Пример за това са данните за страните от ЕС за 2009 г. при извършени корекции в зависимост от PPP, структура на икономиката и климатични дадености.⁵⁸ След извършването на подобни корекции се вижда, че ползваната енергия в България е от порядъка само на 125-128% за производството на БВП при средно 100% за ЕС-27, процент, който се различава съществено от енергоемкостта без направените корекции – 370-380% (фиг. 1). Ако приемем, че климатичните дадености за нашата страна не водят до съществени различия на консумацията на енергия със средната за ЕС, то, както се вижда от фиг. 1, различието между данните без корекция и тези с корекция е около 3 пъти.

Фигура 1

Коригирана крайна енергоемкост на единица БВП при цени по PPP, еднаква отраслова структура и климатични дадености

Източник: MURE Odyssee проект.

Грубите изчисления показват, че при положение, че структурата на българската икономика по отрасли и сектори отговаря на средноевропейската консумацията

⁵⁷ PPP и PPS оценяват силата на покупателния стандарт. Първият показател определя силата на покупателния стандарт спрямо долара, а вторият е въведен от Евростат за измерване силата на покупателната способност спрямо средната покупателна сила на еврото за ЕС-27. PPP, съответно PPS, е един сравнително точен показател за конкурентоспособността на дадена икономика – по-високо PPP, респ. PPS, означава по-ниска конкурентоспособност. Коефициентът на корелация между БВП на човек от населението и PPS е минус 0.73. По този показател страната ни се оказва също най-неконкурентоспособна (вж. табл. 1, колона 1).

⁵⁸ MURE Odyssee – съвместен проект на Intelligent Energy for Europe Programme of the European Commission/DG Energy of all energy efficiency agencies in the EU-27, Croatia and Norway.

на енергия вместо 380% би била някъде около 270%, или енергоемкостта е около 40% по-висока в резултат от различията в структурата. Тези най-общии пресмятания са доказателство за необходимостта от интерпретирането на структурните различия не само като фактор, имащ отношение директно към конкурентоспособността, но и към други икономически характеристики – в случая енергоемкост.

Структура по основни сектори

По правило бедните страни и региони имат голям аграрен сектор в резултат от по-ниската конкурентоспособност на останалите сектори. Анализът на структурата на БДС и заетите по основни сектори показва, че връзката между структурата по основни сектори и икономическо равнище е очевидна. Изчислен за страните от ЕС (табл. 1 и 2), коефициентът на корелация между дела на БДС, произведена в селското стопанство, и БВП на човек от населението (по PPS) е минус 0.70 през 2004 г. и стига до минус 0.76 през 2010 г.⁵⁹ Този коефициент, пресметнат между дела на заетите в селското стопанство и БВП на човек от населението, е съответно минус 0.51 през 2004 г. и минус 0.55 през 2010 г. С други думи, може да се твърди, че има тенденцията към нарастване на тази зависимост, поне що се отнася за страните от ЕС.

След като производителността на труда (определена като отношение на дела на БДС в съответния сектор се раздели на дела на заетите в съответния сектор – например колона 3 се получава, като разделим колона 1 на колона 2) е по-ниска в аграрния сектор в сравнение с тази на останалите сектори, (вж. кол. 3, 6, 9, 12 и 15 на табл. 2). Неясно Пренасочването на трудови ресурси от селското стопанство към други дейности ще доведе до нарастване на средната производителност съответно на БДС.⁶⁰ Делът на заетите в селското стопанство през 2010 г. е най-висок в Румъния – 25.7%, в България той е 20.3%, Полша – 12.7%, Гърция – 11.8% и Португалия – 10.8%. Това определя и най-неблагоприятното отражение на производителността на труда за тези страни, като Румъния и България се отличават значително с високия си относителен дял. Същевременно относителната национална производителност на селското стопанство в тези страни е по-ниска, отколкото в ЕС–27 (вж. кол. 3). Например за България през 2010 г. относителната производителност на селското стопанство е 26.1% (при средна 100%), а в ЕС тя е 31.8% (вж. кол. 3 на табл. 2).

Промените в структурата, които биха благоприятствали цялостната конкурентоспособност на българската икономика, могат да се осъществят преди

⁵⁹ Коефициентите на корелация се оценяват посредством линейна зависимост – коефициент на корелация на Пирсон.

⁶⁰ В изследването секторите, по които се наблюдава икономиката, са Селско стопанство (селско стопанство, лов и риболов), Индустрия (индустрия, вкл. енергетика), Строителство и Услуги (дейности в сферата на услугите), като секторът на услугите е разделен на две – Бизнес, финанси и недвижимите имоти и Останали услуги. В общия брой на заетите в Останали услуги не е включен секторът Държавно управление. Услугите в Бизнес, финанси и недвижими имоти се отграничават от останалите услуги заради много по-високата производителност на труда, която имат заетите в тази сфера, в сравнение със заетите в Останали услуги.

всичко като резултат от нарастване на дела на секторите Бизнес, финансови услуги и недвижима собственост, Стротелство и Промисленост съответно с относителни производителности 297.5, 130.1 и 113.7%. Ако приемем, че тези показатели са повлияни от кризата през 2010 г., докато тези през 2007 г. не са повлияни, то различието в данните може да даде някаква представа за структурните промени в резултат от кризата по тези основни показатели.

Таблица 1
Производителност на труда през 2010 г. по основни наблюдавани сектори и други показатели

Страни	Производителност на труда (БВП по PPS на един зает)	PPS (сила на покупателния стандарт)	Относителна производителност на селско стопанство спрямо средна за страната	Относителна производителност на промишленост спрямо средна за страната	Относителна производителност на строителство спрямо средна за страната	Относителна производителност на бизнес и финансови услуги спрямо средна за страната	Относителна производителност на останали услуги спрямо средна за страната	Производителност на труда при средноевропейска структура – структурен ефект, 2010 г.	Производителност на труда при средноевропейска структура – структурен ефект, 2007 г.	Производителност на труда при средноевропейска структура – структурен ефект, 2000 г.	Производителност на труда (БВП по PPS) на един зает, 2010 г.	Производителност на труда при структура на ЕС, 2010 г.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ЕС-27	100.0	100.0	31.8	114.7	85.3	182.8	80.3	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ЕС-15	109.1	–	45.8	116.7	85.7	175.9	78.4	98.9	98.5	98.5	109.1	107.9
Белгия	127.5	89.1	40.3	128.9	90.5	142.0	81.1	97.0	97.4	97.6	127.5	123.7
България	41.3	223.7	26.1	113.7	130.1	297.5	88.2	125.2	128.3	134.5	41.3	51.7
Чехия	71.3	137.5	64.7	104.6	73.7	128.6	84.9	93.2	92.7	95.1	71.3	66.5
Дания	111.6	72.9	43.5	138.5	71.1	165.2	78.7	99.7	100.6	101.7	111.6	104.8
Германия	105.3	95.0	43.0	127.0	76.3	175.7	73.8	97.2	96.3	98.1	105.3	108.4
Естония	69.2	145.9	80.3	101.2	86.1	208.3	82.4	105.6	109.1	109.9	69.2	66.7
Ирландия	136.9	89.5	20.6	199.9	77.6	180.6	65.5	104.1	104.5	101.5	136.9	137.9
Гърция	94.8	109.3	28.0	128.8	59.8	211.4	100.3	115.9	112.9	118.3	94.8	95.2
Испания	109.0	107.0	59.3	114.9	116.1	184.7	82.1	104.9	103.9	104.6	109.0	103.1
Италия	109.4	95.9	47.7	99.4	76.3	187.8	82.2	99.5	98.8	99.0	109.4	111.6
Кипър	90.3	111.8	49.4	91.2	78.0	270.9	79.9	110.3	108.1	106.9	90.3	85.5
Латвия	54.6	155.6	44.6	103.1	74.1	205.7	89.5	106.7	110.4	112.8	54.6	51.4
Литва	62.3	165.6	37.2	125.2	78.4	164.6	92.9	105.6	115.9	125.7	62.3	59.6
Люксембург	169.9	83.2	16.3	70.2	51.6	177.5	74.4	85.3	87.4	88.5	169.9	179.9
Унгария	71.2	163.5	50.6	119.3	55.6	220.0	82.8	106.9	111.2	116.3	71.2	67.0
Малта	91.0	137.8	81.4	105.3	51.8	182.6	89.9	104.0	102.5	102.6	91.0	88.7
Холандия	113.2	91.7	68.8	174.0	95.9	135.4	78.5	103.8	102.8	100.4	113.2	114.5
Австрия	115.3	90.2	29.0	136.1	103.6	152.8	78.8	99.0	98.2	99.2	115.3	117
Полша	66.7	165.3	27.5	110.8	90.2	189.8	97.9	110.3	113.9	118.6	66.7	62.2
Португалия	76.5	120.5	22.3	99.2	62.7	213.8	99.5	110.9	111.9	110.6	76.5	74.0
Румъния	48.9	193.5	25.3	123.0	107.5	280.5	99.9	128.9	153.2	198.0	48.9	43.4
Словения	80.4	119.9	29.1	109.4	82.9	156.4	100.0	105.5	104.4	108.5	80.4	83.1
Словакия	81.4	149.2	133.1	110.4	106.6	165.7	81.0	103.8	101.1	103.8	81.4	76.4
Финландия	111.5	83.8	61.4	138.1	91.8	169.2	77.1	101.8	101.2	101.8	111.5	113.6
Швеция	114.5	80.7	83.3	136.8	81.0	152.3	77.8	99.7	101.1	100.7	114.5	114.9

Източник. Евростат.

През 2007 г. относителната производителност на труда за секторите Селско стопанство, Промисленост, Строителство, Бизнес-услуги и Други услуги е съответно 30.7, 110.6, 115.6, 334.9 и 87.4%. Съществени промени в относителната производителност са претърпели строителството и бизнесът, финансовите услуги и недвижимата собственост – повишаване на производителността на труда в строителството и спад при бизнес и финансовите услуги и недвижимата собственост, като относителната производителност на последните все пак остава най-висока не само за България, но и за ЕС-27.

Преди да се анализира какви са очакваните и възможните структурни промени и до каква степен те ще бъдат благоприятни за развитието на икономиката на България, е интересно да се илюстрира какво е влиянието (ефектът) от различието в структурите върху общата производителност на труда. С други думи, да се определи какво би била производителността на страните, ако те имат структура на заетите, която отговаря на средната за ЕС-27 – елиминира се влиянието на различието в структурите по отделни държави (вж. колона 12 на табл. 1). В този случай се установява, че през 2010 г. България вместо 41% (колона 11, табл. 1) средна производителност от тази на ЕС-27 би имала средна производителност от 51% (колона 12, табл. 1).

От колона 12 на табл. 1 се вижда, че като правило страните с „неблагоприятна структура“ (тези, които биха повишили значително производителността, ако имат средноевропейската структура) са и с по-ниско равнище на икономическо развитие. Страните, които биха си повишили средната производителност в най-голяма степен, са Румъния – 28.9%, България – 25.2%, Гърция – 15.9%, Португалия – 10.9% и Полша – 10.3% (вж. колона 12, а за изменението по години на този показател вж. колони 8, 9 и 10, табл. 1). При Румъния негативният ефект от различната от средноевропейската структура има най-голямо подобрене спрямо 2000 г. Тогава този показател е бил: за Румъния – 98.0%, България – 34.5%, Гърция – 18.3%, Португалия – 10.6% и Полша – 18.6%.

Очаква се промените в структурата в страните от Югоизточна Европа да продължат, като различията със средните показатели за ЕС в структурата на заетите за повечето от тези държави вероятно ще останат високи (табл. 2). Показателно за това е, че в България и Румъния се наблюдават промени при структурата на БДС, сходни до тези в останалите страни, но това не е свързано с реципрочни изменения в структурата на заетите. Така най-малкото по отношение на структурата на заетите по наблюдаваните сектори страната ни ще се отличава от останалите европейски държави, вкл. и от централноевропейските страни – нови членки (табл. 2).

Очевидно е, че нарастването на производителността на труда в страните с по-слаби икономики зависи от промените в структурата по наблюдаваните основни сектори и преди всичко от промените като резултат от намалението на относителния дял на заетите в селското стопанство за сметка на другите сектори. Очевидно е също, че делът на заетите в селското стопанство за България ще остане висок. Този висок дял ще допринася и за по-ниската

производителност на икономиката ни като цяло. Определена роля за значително по-високия дял на заетите в селското стопанство в България играе и гъстотата на населението. В това отношение нашата страна е със сравнително нисък показател в сравнение с останалите държави с висок относителен дял на селското стопанство, респ. този фактор ще оказва силно влияние за задържането на по-високия относителен дял на заетите в селското стопанство за България, съответно и за по-ниския потенциал за подобряване на конкурентоспособността като резултат от промени в структурата по основни сектори.

Таблица 2

Относителен дял на производството на БДС, на заетите и производителността на труда в съответния сектор при средна национална производителност 100%, 2010 г. (%)

Страни	Дял на селско стопанство в БДС	Дял на заети в селско стопанство	Колона 1, делена на колона 2	Дял на промишленост в БДС	Дял на заети в промишленост	Колона 4, делена на колона 5	Дял на строителство в БДС	Дял на заети в строителство	Колона 7, делена на колона 8	Дял на бизнес и финансови услуги в БДС	Дял на заети в бизнес и финансови услуги	Колона 10, делена на колона 11	Дял на останали услуги в БДС	Дял на заети в останали услуги	Колона 13, делена на колона 14
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ЕС-27	1.7	5.4	31.8	18.7	16.3	114.7	6.0	7.0	85.3	29.0	15.9	182.8	44.5	55.4	80.3
ЕС-15	1.7	3.7	45.8	18.5	15.9	116.7	5.9	6.9	85.7	29.3	16.7	175.9	44.6	56.9	78.4
Белгия	0.7	1.7	40.3	16.5	12.8	128.9	5.3	5.9	90.5	30.2	21.3	142.0	46.9	57.8	81.1
България	5.3	20.3	26.1	23.1	20.3	113.7	8.1	6.2	130.1	23.6	7.9	297.5	39.9	45.2	88.2
Чехия	2.3	3.6	64.7	29.5	28.2	104.6	7.0	9.5	73.7	17.8	13.8	128.6	40.3	47.5	84.9
Дания	1.2	2.8	43.5	17.6	12.7	138.5	4.2	5.9	71.1	26.5	16.0	165.2	49.6	63.1	78.7
Германия	0.9	2.1	43.0	24.0	18.9	127.0	4.2	5.5	76.3	30.8	17.5	175.7	41.2	55.8	73.8
Естония	3.5	4.4	80.3	23.0	22.7	101.2	5.8	6.7	86.1	24.2	11.6	208.3	45.0	54.6	82.4
Ирландия	1.0	4.9	20.6	25.9	13.0	199.9	5.5	7.1	77.6	26.9	14.9	180.6	39.4	60.2	65.5
Гърция	3.3	11.8	28.0	14.0	10.9	128.8	4.1	6.9	59.8	20.7	9.8	211.4	59.1	58.9	100.3
Испания	2.7	4.6	59.3	15.8	13.8	114.9	10.2	8.8	116.1	23.1	12.5	184.7	49.4	60.2	82.1
Италия	1.9	4.0	47.7	19.3	19.4	99.4	5.9	7.7	76.3	28.3	15.1	187.8	44.2	53.8	82.2
Кипър	2.3	4.7	49.4	9.3	10.2	91.2	7.3	9.4	78.0	30.2	11.1	270.9	51.8	64.8	79.9
Латвия	4.1	9.2	44.6	16.8	16.3	103.1	5.0	6.7	74.1	23.6	11.5	205.7	50.4	56.3	89.5
Литва	3.4	9.1	37.2	22.2	17.7	125.2	5.6	7.1	78.4	16.0	9.7	164.6	52.3	56.3	92.9
Люксембург	0.3	1.8	16.3	7.3	10.4	70.2	5.5	10.7	51.6	50.7	28.6	177.5	36.1	48.5	74.4
Унгария	3.5	6.9	50.6	27.0	22.6	119.3	4.0	7.2	55.6	23.5	10.7	220.0	43.0	51.9	82.8
Малта	2.0	2.5	81.4	16.1	15.3	105.3	3.6	7.0	51.8	25.4	13.9	182.6	55.0	61.2	89.9
Холандия	2.0	2.9	68.8	18.6	10.7	174.0	5.3	5.5	95.9	27.9	20.6	135.4	46.8	59.6	78.5
Австрия	1.5	5.2	29.0	22.3	16.4	136.1	6.9	6.7	103.6	24.0	15.7	152.8	45.2	57.3	78.8
Полша	3.5	12.7	27.5	24.5	22.1	110.8	7.1	7.9	90.2	18.2	9.6	189.8	46.7	47.7	97.9
Португалия	2.4	10.8	22.3	17.0	17.1	99.2	6.0	9.6	62.7	23.1	10.8	213.8	51.5	51.7	99.5
Румъния	6.5	25.7	25.3	28.7	23.3	123.0	9.6	8.9	107.5	15.1	5.4	280.5	36.6	36.6	99.9
Словения	2.5	8.6	29.1	24.7	22.6	109.4	6.9	8.3	82.9	23.8	15.2	156.4	44.3	44.3	100.0
Словакия	3.9	2.9	133.1	26.0	23.6	110.4	9.1	8.5	106.6	19.3	11.6	165.7	42.6	52.6	81.0
Финландия	2.9	4.7	61.4	22.4	16.2	138.1	6.6	7.2	91.8	24.1	14.2	169.2	44.2	57.4	77.1
Швеция	1.8	2.2	83.3	20.9	15.3	136.8	5.5	6.8	81.0	24.3	16.0	152.3	46.5	59.8	77.8

Източник: Евростат.

За България винаги се е смятало, че има сравнителни предимства в областта на селското стопанство. Очевидно е обаче, че страната ни досега не е успяла да ги реализира. Възрастовата структура на заетите в селското стопанство не предполага преливането им в другите сектори, така че евентуалният спад на заетите в тази сфера ще повиши производителността на труда в сектора, но няма да има преливане на заети в промишлеността и услугите, което да повиши допълнително ефективността. С други думи, вероятно в бъдеще България ще постигне по-висока производителност в селското стопанство, но тези структурни промени няма да доведат и до абсолютното увеличаване на БВП.

Тенденциите в развитието на страната ни не се различават от тези при останалите държави от ЦИЕ. Това което е характерно за България, е, че като цяло проблемите, свързани с икономическото развитие, поне до момента са имали много по-неблагоприятно развитие по отношение на структурната конкурентоспособност. Демографските показатели допълнително ще влошават условията за развитие на България в бъдеще в сравнение с всички страни-нови членки.

Структура по отрасли на преработващата промишленост

Различията в структурата по подотрасли на промишлеността също са определящ фактор за конкурентоспособността на индустрията като цяло. Изследването на сложилите се тенденции в промените на индустриалната структура (структурата по подотрасли на преработващата промишленост) за страните от ЕС дава отговор на това как посочените икономически процеси и явления са протекли през последните години, като същевременно се разширява обхватът на анализа, свързан със структурните ефекти.

Ако приемем, че индустриалната структура отразява достатъчно добре конкурентоспособността на съответната страна в определени дейности, то това дава основание да се твърди, че България, заедно с Румъния се различават по своята конкурентоспособност не само спрямо ЕС-15, но и спрямо новите членки от Централна Европа. По отношение на специализацията на отделни страни може определено да се твърди, че зависимостта между дела на заетите в трудоемките отрасли ⁶¹ и степента на икономическо развитие, измерена с показателя БВП на човек от населението, е обратна и значима (коефициент на корелация минус 0.75), вж. табл. 3, колона 1 и табл. 4.

За страните от ЕС-15 промените в структурата се осъществяват преди всичко в тези с по-ниско икономическо равнище, в посока подобряване на структурата към такава с по-висока производителност. Този процес обаче е очевиден за годините до 2007, след което се забелязва задържане и даже връщане към структурите от 2000 г., вероятно в резултат от изменените условия вследствие

⁶¹ Трудоемки отрасли – Текстилна промишленост, Шивашка промишленост, Кожарска и обувна промишленост, Мебелна промишленост, Производство на метални изделия (без машини и оборудване).

на икономическата криза. За новите страни-членки този процес не е еднакъв. Показателно за това е, че до момента за разлика от ЕС-15 в повечето държави от ЦИЕ сходни структурни промени започват по-късно, като в България и Румъния структурните изменения се различават от тези в другите нови членки – те водят до структура с по-ниска производителност.

Таблица 3

Относителна производителност на труда на отраслите на преработващата промишленост при средна национална производителност 100%, 2006 г. (%)

Страни	БВП на човек от населението по PPS	Хранителни продукти, напитки и тютюневи изделия	Дървен материал и продукти от дървесина	Изделия от други неметални минерални продукти	Текстил и текстилни продукти	Кожа и кожени изделия	Метал и метални изделия	Дървесна маса, хартия и хартиени продукти; издателска и полиграфична дейност	Химични вещества, продукти и синтетични влакна	Изделия от каучук и пластмасови изделия	Транспортно оборудване	Машины и оборудване н.д.м.	Електрическо и оптично оборудване	Структура ЕС-27
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ЕС-27 (2009)	--	93.4	57.2	97.0	48.2	53.1	91.6	112.2	216.1	91.5	109.6	107.2	103.0	100.0
ЕС-27	100.0	86.4	56.0	99.3	41.6	48.4	95.9	110.2	205.7	95.7	120.9	109.1	111.5	100.0
ЕС-15	112.0	81.4	64.8	97.6	54.9	58.1	94.8	98.7	191.6	91.1	118.8	105.9	111.6	98.3
Белгия	118.0	82.2	80.4	103.9	61.9	63.1	92.2	97.8	170.2	101.1	84.6	103.3	101.8	94.3
България	38.0	90.2	65.6	190.1	58.1	43.2	196.6	100.4	184.4	88.5	123.9	84.1	131.3	120.1
Чехия	80.0	103.4	57.1	120.4	53.7	40.4	98.7	112.0	168.6	111.6	151.7	90.1	82.1	101.4
Дания	124.0	89.1	75.0	108.8	70.9	-	86.2	85.0	177.8	103.0	89.9	93.6	116.4	-
Германия	115.0	60.5	71.8	90.1	66.6	62.8	94.2	81.3	166.2	88.3	127.9	106.6	108.1	93.8
Естония	66.0	104.0	85.7	220.4	48.1	41.5	82.6	132.1	218.2	115.1	95.2	164.0	131.0	117.3
Ирландия	146.0	91.7	37.9	63.1	28.1	106.4	46.7	140.3	272.7	45.0	47.4	50.1	85.9	77.4
Гърция	92.0	119.6	46.9	139.9	54.5	73.6	133.2	80.7	95.6	120.6	97.1	89.3	102.6	101.4
Испания	105.0	88.7	60.2	111.4	56.8	50.1	107.4	107.6	167.3	96.7	108.4	99.2	101.1	98.6
Франция	108.0	82.0	62.9	110.6	75.0	67.5	93.1	96.6	250.6	84.4	112.5	99.0	97.7	100.3
Италия	105.0	98.8	72.8	111.3	69.3	83.8	97.4	108.9	162.3	100.6	97.8	109.1	108.7	101.7
Кипър	91.0	101.2	80.2	160.9	43.5	67.5	90.9	99.8	122.8	93.4	88.1	95.2	99.2	94.5
Латвия	51.0	86.9	87.2	154.9	64.0	37.2	128.7	159.0	160.0	119.4	95.0	96.8	105.6	109.2
Литва	56.0	100.6	63.0	132.0	49.5	54.3	105.6	188.7	360.2	171.5	165.3	103.1	124.7	129.6
Унгария	63.0	69.6	33.5	127.2	27.8	47.0	83.0	103.4	202.7	86.3	186.4	107.7	123.6	100.9
Холандия	131.0	113.6	69.3	95.7	64.2	82.6	85.5	87.8	213.5	76.0	93.5	95.5	59.0	92.9
Португалия	79.0	107.1	74.3	118.1	54.3	61.0	97.0	166.8	217.0	129.0	129.4	115.5	160.1	120.0
Румъния	38.0	248.0	56.7	137.7	32.6	41.5	86.8	171.9	165.7	257.3	142.2	63.7	97.2	129.4
Словения	88.0	91.6	67.3	114.3	53.9	53.3	94.8	102.0	248.0	103.6	109.8	92.7	94.0	100.1
Словакия	63.0	103.2	79.9	112.2	38.7	41.5	154.9	119.3	185.3	98.9	128.2	75.9	84.5	106.9
Финландия	114.0	73.8	63.0	85.8	46.2	44.5	94.1	115.3	143.5	84.1	61.5	81.3	164.9	91.6
Швеция	123.0	84.8	81.6	82.5	56.6	62.5	89.7	95.1	224.0	81.0	90.3	91.2	119.9	95.7
БЮР Македония	30.0	127.2	67.5	263.2	38.5	46.6	190.3	123.9	305.8	74.3	106.1	123.7	129.0	136.5

Източник: Евростат.

Наблюдаваните процеси показват промени в резултат от адаптиране на страните към реалната конкурентоспособност по отделни отрасли, като същевременно са индикатор за съществуващите големи различия в

конкурентоспособността. Като пример за това може да се посочи аналогичното сравнение с това, което беше направено по основни икономически сектори, а именно, каква би била производителността на труда в преработващата промишленост, ако отделните държави имаха структура на преработващата промишленост, съответстваща на средната за ЕС-27 (последна кол. на табл. 3).

Отново се забелязва, че ако имаха такава структура, страните с по-слаби икономики биха подобрили своята производителност и конкурентоспособност. Има пет страни, в които нарастването на производителността ще бъде по-високо от 10%.⁶² Това са Литва с 29.7%, Румъния – 29.4%, България – 20.1%, Португалия – 20% и Естония с 17.3%. За връзката на тези проценти със степента на икономическо развитие е показателен процентът за БЮР Македония – 36.5%.⁶³

Структурните изменения при преработващата промишленост се формират преди всичко като резултат от процесите на делокализацията. Изнасянето на трудоемките производства с ниска добавена стойност в страни като България и Румъния позволява на развитите държави от ЕС-15 да увеличат своята производителност, намалявайки същевременно себестойността на продукцията на база използването на евтина работна ръка от Източна Европа – това на практика означава увеличаване на участието в по-високите сегменти (с по-висока добавена стойност) на производствената верига (value chain) за тези държави.

Този процес обаче за страни като България, които са предимно подизпълнители в производствените дейности, означава повишаване дела на участието им в ниските сегменти на производствената верига или увеличаване на участието в производства с ниска добавена стойност и същевременно нарастване на дела на трудоемките отрасли – отрасли с ниска добавена стойност. Така отрасли като обувна и текстилна промишленост остават конкурентоспособни, но това е за сметка на намаляване на общата производителност на промишлеността.

Направеното изследване за предприятията в България⁶⁴ по отношение на процесите на делокализация определя ранговия коефициент на корелация на Спирман между показателите „позиция в производствената верига“ и „участие в делокализация“ от минус 0.6. Следователно колкото по-голямо е участието в качеството на подизпълнител, толкова и дейностите на съответната фирма се свързват с тези в по-ниските сегменти на производствената верига.

⁶² Последната година, за която има данни за БДС на България в Евростат, е 2006.

⁶³ Интерес ще представлява да се проследят структурните промени на заетостта за преработващата промишленост през годините на кризата. За съжаление тази информация още не е на разположение в базата данни на Евростат.

⁶⁴ „Проучване на предприятията“ от ЕС включва 750 фирми от 5 страни (България – 200 предприятия, Великобритания – 75, Гърция – 75, Естония – 200 и Полша – 200). Наблюдаваните предприятия са разпределени по равно в четири отрасли, за които е типичен процесът на делокализация – обувна промишленост, шивашка промишленост, електроника и софтуер (The Moving Frontier: The Changing Geography of Production in Labour Intensive Industries – MOVE project state of the art report. Brussels, 2007, Web version EUR N°22026, 319 p.).

Таблица 4
Относителен дял на заетите по подотрасли на преработващата промишленост
от общо преработваща промишленост (%)

Страни	Хранителни продукти, напитки и тютюневи изделия		Дървен материал и продукти от дървесина		Изделия от други неметални минерални продукти		Текстилни продукти		Кожа и кожени изделия		Метал и металини изделия		Дървесна маса, хартия и издателска и полиграфична дейност		Химични вещества, продукти и синтетични влакна		Изделия от каучук и пластмасови изделия		Транспортно оборудване		Машини и оборудване н.д.м.		Електрическо и оптично оборудване	
	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000
ЕС-27	14.8	14.1	4.0	4.3	4.8	5.0	7.6	10.0	1.7	2.1	16.0	14.8	7.7	8.1	5.4	5.4	5.2	4.8	9.8	9.0	11.7	11.2	11.4	11.1
Еврозона	14.5	13.5	3.2	3.5	4.8	5.1	6.2	8.5	1.6	2.1	16.8	15.7	7.7	8.4	5.8	5.7	5.1	5.0	9.8	9.6	12.9	11.4	11.6	11.5
Белгия	17.6	15.7	2.5	2.3	5.5	5.5	5.9	8.7	0.3	0.4	18.6	16.9	8.1	8.4	12.7	11.7	4.6	4.1	8.4	10.2	7.7	6.9	8.1	9.0
България	19.9	19.7	3.7	3.3	4.8	4.3	26.7	25.4	3.2	3.6	10.7	9.9	4.9	4.4	3.6	5.5	4.3	2.9	2.2	10.3	13.0	5.8	5.8	5.8
Чехия	11.4	12.0	6.0	5.3	5.2	6.9	5.5	10.2	0.6	1.6	17.6	18.2	5.3	4.4	3.3	3.5	6.6	4.4	10.8	8.0	12.7	12.3	15.0	13.2
Дания	18.5	19.0	3.2	3.8	4.1	4.8	2.1	3.1	0.0	0.2	13.8	13.0	10.0	12.7	9.1	6.3	5.3	5.3	3.5	3.8	16.5	16.3	13.8	11.5
Германия	13.1	12.3	2.1	2.7	3.4	4.0	2.2	3.2	0.3	0.4	15.9	14.9	7.1	8.8	6.3	6.6	5.6	5.4	13.2	13.0	16.1	14.4	14.7	14.2
Естония	15.3	19.2	13.8	17.4	3.9	4.4	13.6	20.8	1.5	2.1	12.1	7.4	7.1	4.5	3.5	1.9	3.6	2.1	5.0	6.0	5.5	4.9	15.3	9.3
Ирландия	20.2	19.4	3.6	2.9	5.3	5.5	2.5	5.4	0.1	0.4	9.1	10.7	9.3	8.4	11.0	9.9	4.3	4.0	3.9	3.6	5.6	5.6	24.8	24.2
Гърция	26.8	24.1	4.5	5.3	6.7	6.9	14.5	22.5	1.4	1.8	12.3	9.6	9.8	8.5	6.5	5.2	3.3	3.1	4.3	4.5	5.3	5.2	4.5	3.3
Испания	18.0	15.5	3.5	4.2	7.0	7.3	5.6	10.2	1.8	3.1	16.0	15.9	9.6	8.2	6.3	5.8	5.1	4.4	11.8	10.9	8.7	7.4	6.6	7.2
Франция	18.5	16.5	2.8	2.6	4.3	4.2	4.0	6.3	0.9	1.2	17.9	17.3	8.4	9.0	4.5	4.3	6.6	6.1	10.3	10.0	10.2	9.8	11.6	12.7
Италия	10.8	10.2	3.6	4.1	5.5	5.5	11.7	14.2	3.8	4.7	19.5	17.5	5.8	5.9	4.6	4.6	4.1	4.7	6.2	6.2	14.2	12.6	10.2	9.7
Кипър	34.3	30.8	9.5	8.2	10.4	7.9	5.5	13.6	0.6	2.4	14.4	11.5	8.9	9.4	5.8	4.5	4.3	3.9	1.4	1.5	2.9	3.9	2.0	2.4
Латвия	26.0	25.2	18.2	22.2	4.3	3.9	11.8	17.0	0.3	0.9	10.2	7.1	7.7	6.7	3.6	2.3	2.8	1.5	6.7	4.1	3.7	5.3	4.7	3.7
Литва	24.1	24.4	12.7	11.5	6.4	3.8	19.1	27.8	0.8	1.2	5.4	5.3	6.7	5.9	6.1	2.7	4.5	1.1	4.5	4.0	5.2	6.1	4.5	6.2
Люксембург	14.2	13.0	1.7	1.5	7.8	9.0	4.9	2.2	0.0	0.0	29.6	33.6	5.5	8.3	2.0	4.6	15.7	12.7	1.7	0.9	8.7	7.7	8.1	6.5
Унгария	16.7	17.4	3.2	4.2	3.4	3.7	6.7	14.7	1.7	3.9	12.0	10.5	6.7	4.8	5.4	5.8	5.6	5.0	10.2	5.4	8.9	7.3	19.5	17.1
Холандия	18.0	18.1	2.7	2.5	3.9	4.3	2.5	3.2	0.3	0.5	15.8	15.3	13.7	15.0	8.6	8.2	4.3	4.2	6.6	6.6	12.6	10.8	10.9	11.5
Полша	19.0	19.9	6.7	6.0	6.5	6.9	9.4	13.8	1.5	2.3	14.6	12.3	6.3	5.7	4.5	4.6	5.7	4.9	9.8	7.2	7.6	9.2	8.4	7.3
Португалия	-	12.7	-	6.5	-	7.7	-	28.7	-	7.4	-	10.6	-	5.7	-	2.5	-	2.6	-	4.4	-	4.9	-	6.4
Румъния	12.5	12.0	6.3	10.6	4.4	5.0	22.4	22.5	5.8	4.3	12.9	12.5	2.4	2.5	2.7	3.5	3.2	1.7	9.9	6.9	7.1	13.9	10.4	4.5
Словения	8.3	9.7	5.1	5.7	4.2	4.4	7.3	14.6	2.1	3.6	21.2	17.1	7.0	6.9	6.5	5.8	6.7	5.3	5.8	4.4	12.9	10.1	12.8	12.3
Словакия	9.6	13.1	6.9	5.8	4.9	5.9	8.3	12.6	3.2	3.9	16.9	16.1	5.5	6.0	2.8	4.3	5.8	3.6	9.3	5.1	9.9	12.0	16.8	11.8
Финландия	9.7	9.7	6.4	7.3	4.0	3.8	2.6	3.8	0.5	0.7	15.9	13.5	14.3	16.8	4.5	4.3	3.6	4.3	5.2	5.6	17.5	14.2	15.7	15.9
Швеция	9.3	9.2	5.7	5.6	2.7	2.6	1.6	1.7	0.0	0.2	17.1	16.1	12.7	13.4	5.2	5.7	3.3	3.7	13.9	13.5	15.2	14.1	13.2	14.3
БЮР Македония	-	19.6	-	2.2	-	5.5	-	31.4	-	3.8	-	13.1	-	5.7	-	4.9	-	2.0	-	3.4	-	2.1	-	6.1

Източник: Евростат.

Интересен въпрос, свързан с конкурентните предимства, е сравнението до каква степен фирмите са заплашени по отношение на своята конкурентоспособност от „продукти с ниска себестойност“ или „продукти с високо качество“ (табл. 5).

Таблица 5
Конкурентоспособността на предприятието е заплашена преди всичко от: (%)

	Обувна промишленост		Всички отрасли от проучването	
	Продукти с ниска себестойност	Продукти с високо качество	Продукти с ниска себестойност	Продукти с високо качество
България	95.3	4.7	86.7	13.3
Полша	77.4	22.6	65.4	34.6

Източник: „Проучване на предприятията“, проект MOVE.

Ако приемем, че конкуренцията от „продукти с ниска себестойност“ и „продукти с високо качество“ отговаря на мястото, което заемат фирмите в производствената верига според добавената стойност, то резултатите за България показват, че фирмите се намират на най-ниско равнище в тази верига. Полша е също ниско в тази верига, но малко по-високо от България. Друго потвърждение на така изведените връзки за компаниите от Централна Европа (в случая Полша и Естония), че заемат по-високо положение в производствената верига в сравнение с България, са и самите отговори на директния въпрос „Какво място заемате в производствената верига“ – 86% от отговорилите в България смятат, че са ситуирани на ниско или средно равнище, срещу около 60% отговорили по същия начин за Полша и Естония. Участието на страната ни в долните сегменти на производствената верига обяснява защо относителната производителност на труда в тези трудоемки отрасли в България не е значително по-висока от средното относително равнище за ЕС.

От новите членки на ЕС в Източна Европа България е страната с най-големи различия, заедно с Латвия и Литва, следвани от Румъния, това са и държавите с най-нисък БВП на човек от населението. В този смисъл може да се приеме, че при страните с по-слаби икономики е продължило нарастването на различията спрямо средноевропейските показатели. При останалите държави те намаляват спрямо средните показатели на Съюза.

Какви са промените за България през последните години. Страната ни заедно с Румъния е претърпяла най-големи промени в структурата, като същевременно различията със средната структура за ЕС остават най-високи. Ниската производителност по отделни отрасли означава, че се запазва участието в ниските сегменти по веригата на производството. Независимо от това България и Румъния са двете страни успели да повишат в най-голяма степен производителността на труда за последните три години – 2004, 2005 и 2006. Това означава, че *независимо от влошаването на структурата по отрасли се наблюдава конвергенция на страната ни по отношение на общата производителност на промишлеността. Запазването на големите различия в структурата обаче не дава основание да се очаква този процес да се запази и в бъдеще.*

В България не се очаква да нараства концентрацията на отраслите от „трудоемкия сектор“, но намалява концентрацията на високотехнологичните индустрии. България и Румъния се отличават по своята конкурентоспособност от новите членки от Централна Европа. За разлика от централноевропейските държави страната ни не съумява да развива в по-голяма степен отраслите, които имат по-висока производителност на труда. Така в България развитието предимно на трудоемките отрасли е леко смекчено през последните години (2006-2009), но проблемът идва от намаляването на участието на отраслите с висок мащаб на производството (тези с висока добавен стойност) през тези години. В това отношение България може би е показала изменения, които са възможно най-неблагоприятни в сравнение с другите страни – най-висок относителен дял на „трудоемките отрасли“ заедно с Португалия и Румъния в комбинация с най-нисък дял на отраслите с „нарастващ мащаб на производството“ заедно с Гърция и Румъния. Тези данни не могат да се приемат като точен индикатор за ефективността на промишленото производство, но във всички случаи дават представа за сегашния и бъдещия икономически потенциал.

Наблюдаваните различия между страните от Източна и от Централна Европа дава основание да се твърди, че докато последните успяват да осъществят близка като конкурентоспособност на преработващата промишленост структура до тази на ЕС-27, това не се е отдало нашата страна.

Обобщение

Различаващите се икономически структури са основна предпоставка за наблюдаваните икономически различия между страните от ЕС. Те са обективен резултат от характерната конкурентоспособност на отделните страни по отделни икономически дейности. Докато има съществени различия в структурите (в конкурентоспособността), ще се наблюдават и различия в икономическото развитие – страните с по-ефективна структура ще имат и по-висока производителност и, разбира се, добре развита икономика, и обратното.

Очакванията са интеграционните процеси поне в средносрочна перспектива да доведат до нарастване на различията в производствената структура в рамките на ЕС и това ще е предпоставка за по-високия потенциал на развитите европейски държави. Страните от Централна и Източна Европа са в процес на адаптиране на икономическите структури, което протича по-различен начин. Докато държавите от Централна Европа - Унгария, Чешката Република, Словения и Словакия, успяват да изградят структура, близка до тази на ЕС-15, което им осигурява потенциал за по-висока конкурентоспособност и ефективност, останалите страни в една или друга степен не могат да постигнат това.

Промените в структурата на България се очаква да продължат, но различията със средните показатели за ЕС вероятно ще продължават да бъдат големи. Производителността на труда ще остане повлияна от по-неблагоприятната

структура по основни сектори. Очевидно е, че относителният дял на селското стопанство ще намалява, но също така е очевидно, че той ще остане по-висок от средноевропейския. Този висок дял ще допринася и за по-ниската конкурентоспособност, която ще има страната ни в бъдеще.

Картината не е различна и по подотрасли на промишлеността – висок дял на трудоемките отрасли и нисък при тези с нарастващ мащаб на производството (по-високотехнологичните производства). Развитието предимно на „трудоемкия сектор“ е леко смекчено през последните години, но проблемът идва с ниския дял на отраслите с „нарастващ мащаб на производството“. Концентрацията на отраслите с най-ниска производителност и тези с висока производителност е предпоставка за нарастване на различията в производителността на труда. Това се отнася преди всичко за държавите с по-слаби икономики, при които делът на високопроизводителните отрасли е сравнително малък. Икономически развитите страни имат висока диверсификация по отношение на производителността на труда по отрасли, те са конкурентоспособни в определени подотрасли на промишлеността, докато слабо развитите са слаби във всяка дейност, т.е. те са неконкурентоспособни и в отраслите, в които имат висока специализация.

България – общи и специфични характеристики – перспективи на развитие

В условията на засилващо се влияние на интеграционните процеси страната ни е изправена пред сериозни предизвикателства, свързани с промени на икономическите структури според сравнителните икономически предимства. Последствията от икономическата криза допълнително увеличават неопределеността и риска от сбъдването на неблагоприятни сценарии, свързани с промени в конкурентоспособността в резултат от загубата на сравнителни предимства, респ. възникване на необходимост от адаптиране на икономическите структури, което може да не води до повишаване на икономическата ефективност.

Вярно е, че се наблюдава конвергенция на страната ни по отношение на БВП на човек от населението, но това е резултат от туширане на големите различия, съществуващи досега в рамките на ЕС. Същевременно формиралата се икономическа структура (структурна производителност), не дава основание да се очаква този процес да се запази, поне със същия интензитет.

Какви могат да бъдат очакванията за развитие на България при сложилите се дадености? Ще успее ли тя в краткосрочен и средносрочен период да повиши съществено своята конкурентоспособност? Следвайки досегашното развитие, отговорът трябва да бъде по-скоро отрицателен. Плюсът, който страната ни има, е, че е членка на ЕС и е изминала в много по-голяма степен пътя на интегриране към европейските структури, в т.ч. и адаптирането към Общия европейски пазар. Спецификата за България в сравнение с другите държави е в острите демографски проблеми, свързани с миграцията и остаряването на населението. Например потенциалът за повишаване на структурната производителност на страната е ограничен дотолкова, доколкото в сравнение с

другите страни няма да може да осъществи преливането на заети от селското стопанство към по-производителните промишленост и услуги именно поради неблагоприятните демографски показатели.

Икономическата политика, насочена към постигането на благоприятни структурни изменения, трудно би могла да се формира без задълбочен анализ.⁶⁵ Лесно е да се определи коя структура би била по-благоприятна и с по-висок потенциал, но как да се осъществи този потенциал е предмет на многоаспектни анализи и проучвания, които се базират на реалните възможности на страната, а не на добри пожелания – с други думи, в търсенето на добре обосновано и реалистично решение на проблемите.

⁶⁵ Структурната политика и стратегия трябва да се формира на базата на добро познаване на даденостите, които формират тези промени. Авторите не са си позволили да препоръчват конкретна секторна икономическа стратегия, въпреки изграденото виждане за такава, защото има дефицит на актуална и надеждна диференцирана информация, на базата на която убедително да се обоснове една или друга политика и което е по-важно, пътищата, по които тя да се осъществи.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ И ОЧАКВАНИЯ ЗА БЪДЕЩО РАЗВИТИЕ

1. Основни изводи

Външна среда

- Във външната среда има значителни структурни пречки, особено в развитите европейски страни, които се очаква да забавят възстановяването на световната икономика и в средносрочен план. В страните с нововъзникващи пазари, в т.ч. България, забавянето на растежа, наблюдавано в последно време, ще спомогне за облекчаване на натиска, предизвикан от прегряването на икономиките непосредствено преди глобалната финансова криза.

Реален сектор

- Икономическият растеж в България през годините на икономическия бум (по-специално 2006-2008 г.) беше базиран преди всичко на неустойчиво високо нарастване на обема на инвестициите. Големи дялове от тези инвестиции бяха насочвани в строителство (предимно жилищно), или в сферата на услугите – операции с недвижими имоти, търговия и т.н. Това са инвестиции, които като цяло не могат да дадат съществено отражение върху дългосрочния икономически растеж. Рязкото намаляване на инвестициите от такъв тип автоматично води до негативни ефекти по отношение на икономическия растеж, но и дава индикации, че трябва да бъде преразгледан моделът на растежа.

Външен сектор

- Динамиката на външната търговия през последните две години дава(ше) надежда, че износьт е този, който може да издърпа цялата икономика от кризата. Стоковата структура на износа обаче остава типична за развиваща се икономика с преобладаващ дял на ниско и среднотехнологични продукти и услуги – суровините и материалите (особено метали), т.е. продукция с ниска степен на преработка и съответно с нисък дял на добавена стойност. Такъв тип структура не може в дългосрочен план да генерира устойчив икономически растеж тъй като е силно зависима от промените в цените, които по принцип са силно процикличен фактор.
- Конкурентоспособността на износа в България по традиция се основава на ниското заплащане на труда, но такава стратегия не може да бъде печеливша в по-дългосрочен план.
- Динамиката на платежния баланс показва, че в условията на отворена икономика и ниски равнища на национални спестявания поддържането на

високи темпове на икономически растеж изисква използването на външни инвестиции, което се изразява в нарастващ дефицит по текущата сметка.

Фискален сектор

- Фискалният консерватизъм от началото на кризата спомогна за запазването на шансове за бързо възстановяване на икономиката – непосредствено след връщането към растеж на основните търговски партньори (основно в лицето на държавите от ЕС). Забавянето на този растеж обаче намалява позитивния ефект на фискалния консерватизъм.
- Основните сектори като здравеопазване, образование и наука, сигурност, държавна администрация, публична инфраструктура, общински сектор са неефективни ползватели на предоставени парични средства поради незавършеното им реформиране.

Финансов сектор

- През 2011 г. паричните агрегати отчитат положителен темп на растеж, който за широките пари достига 12.2%. Само по себе си достигането на подобно ниво може да се възприеме като положителен сигнал за възстановяване на икономиката. Успоредно с това прави впечатление бързото нарастване на високоликвидната компонента M1, която изпреварва индекса на потребителските цени, достигайки 14.4% годишен растеж през 2011 г., което по всяка вероятност ще рефлектира в повишаване на инфлационния натиск през 2012 г.
- На фона на очакваните бавни темпове на възстановяване на производството през следващите години делът на лошите кредити ще расте и ще достигне значително по-високи стойности преди да се стабилизира.
- Кредитирането на предприятията регистрира ниски темпове на растеж, като при това е насочено предимно към енергийния и добивния сектор, недвижимите имоти и далекосъобщенията, т.е. в реалния сектор все още няма признаци за реструктуриране и за насочване на инвестиции в проекти с висока добавена стойност.
- Банковият сектор в България е изправен пред специфично предизвикателство. Неговият бърз растеж през годините, предшествващи финансовата криза, има множество позитивни ефекти върху местната икономика (като нарастване на потреблението), но в същото време този растеж доведе до някои неблагоприятни изменения на параметрите на макроикономическата среда (нарастване на вноса, покачване на цените и заплатите и т.н.), които могат да се обобщят като загуба на конкурентни преимущества. Тези изменения ограничават потенциала за възстановяване на икономиката и в частност на банковата система,

доколкото едно несигурно функциониращо производство не може да бъде източник на печалба за своите кредитори, а само на влошаващ се портфейл и свързаните с това разходи за провизии.

Заетост и доходи

- При влошаване на икономическите условия и ниска инфлация предприемачите най-лесно могат да коригират разходите си за труд чрез оптимизация на броя на работните места. Затова и в първите периоди на възстановяване, когато ръстът е все още нисък и непостоянен, фирмите не бързат да възстановят заетостта от преди кризата като начин да се застраховат спрямо евентуално ново намаление на приходите от продажбите и на новосъздадения доход
- Фирмите променят средното трудово възнаграждение като реакция на кризата едва 12-18 месеца след нейното начало. Това е така защото в условията на ниска инфлация те не могат да използват забавена индексация на номиналните работни заплати като средство за напасване на реалните си разходи за труд спрямо реалния (дефлиран) доход във фирмата. Освен това търсенето на труд през 2007 и 2008 г. бе доста високо и допринесе за повишаване на номиналните нива на работните заплати. Очевидно намаляването на номиналните заплати е по-трудно и затова по-рядко решение за предприемачите от намаляването на работните места.
- За разлика от заетостта, номиналното средно възнаграждение по-бързо възстановява годишните си растежи, което се дължи едновременно както на признаците на подобряване на бизнес условията, така и на определени мерки на правителството. За увеличаването на средното номинално възнаграждение на един зает през първото тримесечие на 2010 г. е допринесло и увеличаването на минималните осигурителни прагове, мярка, която бе повторена и в началото на 2011 г. Допълнителното ускоряване на растежа на номиналната работна заплата през третото тримесечие на 2011 г. вероятно се дължи освен на всичко останало и на актуализацията на минималната работна заплата в страната.
- Наред с намалението на броя на работните места в икономиката през периода 2009-2011г. се наблюдава постоянен процес на нарастване на равнището на безработицата. Намалението на работните места не се трансформира изцяло в увеличен брой безработни. Около половината останалите без работа лица са преминали в контингента на безработните, или са напуснали работната сила поради обезкуражаване или други причини, докато другата половина от съкратените работни места са били на лица, които са преминали в пенсионна възраст.
- През 2010 и 2011 г., поради бързото намаление на заетостта, чийто темп надхвърли този на свиването на БВП, българската икономика повиши

своята производителност на труда и подобри конкурентната си позиция от гледна точка на използване на трудовия ресурс.

- В структурата на потреблението се наблюдават проциклични промени, които характеризират етапа на развитие на икономиката. Домакинствата реагираха на спадащите доходи, като намалиха разходите си за обзавеждане и дълготрайни предмети за потребление, разходите за свободно време и културни занимания, за транспорт, за дрехи и обувки. Намалеха и разходите за домашно стопанство и други разходи извън потребителските.

Регионално развитие

- През 2010-2011 г. в регионален план развитието не следва декларираната посока, т.е. целта за намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионалните различия.
- Регионалното развитие в този период се характеризира с нарастваща неравномерност. По много от изследваните показатели, а в голяма степен и по интегралната/обобщаващата оценка, страната се дели на Югозападен район и на останалите райони. Противоречието „София – провинция“ се възпроизвежда на регионално равнище – Пловдив, Варна, Русе и съответната останала част на района, както и на областно равнище. Дори и в най-изостаналата област – Разград, различията между Разград и останалите общини/селища са не по-малки от горепосочените.
- Център-периферия е основният модел на регионално развитие на страната. Макар и в по-ограничена форма, съществува и друг модел – двуполюсният. Примери на областно равнище са Кюстендил – Дупница, Ловеч – Троян, Стара Загора – Казанлък, Габрово – Севлиево и др. На равнище район от ниво 2 по този модел се развиват Северозападният район (Враца – Плевен) и Югоизточният (Бургас – Стара Загора). На национално равнище като втори център през последните години започна да се оформя Варна.

Бизнес-среда

- Институционалната среда на бизнеса през 2011 г. се влошава. България губи позиции в международните класации по конкурентоспособност и условия за правене на бизнес. Най-проблемните области при конкурентоспособността са иновациите, инфраструктурата, институциите, развитието на бизнеса, технологичната готовност и размерът на пазара. По отношение на условията за правене на бизнес най-сериозните проблеми са в условията на получаване на строителни разрешения, международната търговия, изпълнението на договори и решаването на производства по несъстоятелност. Най-големи ограничения пред бизнеса според български мениджъри са достъпът до финансови ресурси,

нелоялните практики на неформалния сектор, политическата нестабилност, размерът на данъчните ставки, недобре обучената работна сила и корупцията.

- Изследването на бизнес-тенденциите също не показва подобрение през 2011 г. Несигурната икономическа среда е най-важен и силно доминиращ фактор в промишлеността. След нея са недостатъчното вътрешно търсене, недостатъчното търсене от чужбина, финансовите проблеми на предприятията и икономическото законодателство. Предлагањето на труд като показател за бизнес средата намалява ограничаващото си въздействие. Недостигът на материали и/или оборудване показва най-съществено увеличение като затрудняващ фактор за предприятията.
- В резултат на кризата рентабилността на предприятията на база продажби спада в интервала от 54 до 85% при различните по големина предприятия. Бързо нараства задлъжнялостта на реалния сектор, в т.ч. междудфирмената задлъжнялост, като през 2010 и 2011 г. достига съответно до 157.6 и 104.2 млрд. лв.
- Структурата на бизнеса според размера на предприятията през последните години е стабилна и не търпи съществени промени. Преобладаващ дял от около 90% в нея заемат микропредприятията с персонал до 9 човека. До 2009 г. се забелязва добро равнище на предприемаческа активност, измерена чрез създаването на нови предприятия. Тенденцията, която се забелязва, е към увеличаване на броя на малките за сметка на големите предприятия.

2. Оценки и препоръки за политиката

- Неустойчиво високите темпове на нарастване на икономиката преди кризата са следствие и от провежданите правителствени политики, стимулиращи търсенето, вместо предлагањето – политики на намаляване на преките данъци (като данък върху доходите на физическите лица, корпоративни данъци, социални и здравни осигуровки), които доведоха до прекомерен растеж на банковия кредит, небалансирано задлъжняване на домакинствата и изключително висока инфлация.
- По отношение на цялостното състояние на макроикономическата среда редица действия на управлението могат да се приемат като негативно повлияли. Решението за задържане на плащания към компании от частния сектор, към които държавата е длъжник по силата на сключени договори, доведе на първо място до проблеми с ликвидността на тези компании. Поради хоризонталната и вертикална обвързаност и взаимна задлъжнялост на представителите на бизнеса, ликвидните проблеми бяха мултиплицирани верижно, което доведе от една страна, до осуетяване на планирани инвестиции, а от друга – до невъзможност за изплащане на възнагражданията на заетите в същите компании.

- Като цяло тези действия доведоха до общо свиване на разходите за потребление и инвестиции, като същевременно провокираха и процес на редуциране на заетостта с оглед адаптиране на разходната структура при рязко намалели приходи.
- Съществен негативен ефект, който беше пряко следствие от действията на правителството, беше цялостното намаляване на доверието, което повиши и усещането за риск в икономиката. Известно е, че възвръщането на доверието, след като то веднъж е било загубено, е бавен и мъчителен процес, което в макроикономически план означава бавно преодоляване на ефектите от икономическата криза.
- Необходимо е повишаване на качеството на бюджетното и макроикономическото прогнозиране с оглед недопускане на съществени рискове, свързани с изпълнението на приетите бюджети. Ефективността на бюджетните разходи изисква балансиран подход при стратегическото планиране – от дефинирането на стратегическите цели, през планирането на конкретните политики, мерки и действия, до ефективния контрол върху ефективността на публичните разходи.
- Ключов фактор е повишаването на производителността и конкурентоспособността чрез внедряване на съвременни технологии и иновации. Освен традиционните инструменти (преки чуждестранни инвестиции, трансфер на технологии и ноу-хау) държавата следва да изиграе решаваща роля в насърчаването на научноизследователската и развойна дейност. Крайната цел на такава политика е преодоляването на многогодишната практика на износ на трудоемки стоки с ниска степен на добавена стойност в полза на капиталоемка продукция, която заема доминиращ дял във външната търговия на ЕС.
- Сметчане и последващо преодоляване на проблема с ниската конкурентоспособност на българските продукти, особено на селскостопанските. Постигането на тази цел ще изисква постепенно, но устойчиво нарастване на усвоените средства от еврофондовете и прилагане на целенасочена политика за развитието на селските райони.
- Улесняване на достъпа на българските фирми до единния пазар на ЕС чрез засилено участие в системата за взаимно признаване на сертификатите и сертификационните процедури. Това ще намали значително разходите по износа особено в отраслите на млекопреработващата, месодобивната и месопреработващата промишленост, които са с признат огромен потенциал.
- Идентифициране на фирмите с потенциал за излаз и конкурентно поведение в общия европейски пазар. Тези фирми следва да се подпомагат с целево насочени програми и проекти, вкл. по създаването на партньорски взаимоотношения с водещи чужди фирми. След закриването

на Агенцията за малки и средни предприятия, тези функции следва да се поемат от Министерство на икономиката и отчасти от Агенцията за чуждестранни инвестиции.

- Поради опасенията от нова глобална финансова криза, правителството зае консервативна позиция по отношение на доходите в страната. То доста пестеливо използва двата си основни инструмента, които директно влияят на средната работна заплата в страната – минималната работна заплата и възнагражденията на наетите лица в бюджетния сектор.
- Консервативното поведение на правителството спрямо динамиката на нормативно определяните нива на заплати и пенсии в страната беше допълнителен сигнал към реалния сектор за ограничаване на динамиката на доходите, което бе един от основните фактори за спада на индивидуалното потребление в страната.
- Определянето на икономически оправдано ниво на минималната работна заплата не е въпрос единствено на „справедливо“ заплащане на труда, а е свързано с проблеми като териториална мобилност на работната сила, потенциал за растеж, „работещи бедни“, по-високи стимули за участие на пазара на труда и т.н. Трябва да се отбележи, че делът на работещите бедни се е повишил от 5.4% през 2006 г. до 7.7% от заетите в страната през 2010 г. според данни на Евростат. Чрез отношението между минималната работна заплата (МРЗ) и средната работна заплата (СРЗ) правителството може да влияе върху доходната дисперсия в икономиката.
- Чрез определянето на МРЗ правителството прави избор между две алтернативни цели – по-висока производителност на труда или по-висока безработица. Ако целта е да се постигне по-висока производителност на труда в икономиката, то правителството е готово да заплати цената на по-висока безработица. То поставя по-висок праг на работните места, открити в икономиката, като тези, които не могат да генерират достатъчно висока добавена стойност, на практика не са от негов интерес и държавата се наема да плаща социални помощи на лицата, които евентуално биха ги заели при по-ниска нормативна МРЗ.
- През 2011 г. данните показват, че правителството увеличи заетостта в бюджетния сектор (отказ от намеренията за редуциране на персонала) и замрази нивото на средната работна заплата. Така, от една страна, се даде известно облекчение на вътрешния пазар на труда, който през предходната година се характеризираше с повишение на броя на освободените от работа лица и ниско търсене на труд, а от друга, нарастването на разходите за труд се запази относително ниско, така че да не застраши изпълнението на бюджета.
- През 2009 и 2010 г. България успя да навакса част от разликата в производителността на труда и заплащането в ЕС-27 благодарение на

факта, че успява да преодолее ефектите от кризата без да регистрира спад и в двата показателя в нито една година от периода на кризата за сметка на относително висока редукция на заетостта. Въпреки че наваксването при средното възнаграждение е по-голямо, отколкото наваксването при производителността на труда, конвергенцията при заплатите все още изостава спрямо тази при производителността на труда. За да може brutната заплата на един зает да е в същото отношение спрямо европейската, каквото е отношението между българската и европейската производителност на труда, то brutната заплата трябва да е с около 25% по висока.

- Евростат предоставя данни за минималната работна заплата в двадесет от страните от ЕС. През 2009-2011 г. повечето от тях са актуализирали МРЗ два или три пъти. Крайните случаи са държави като Естония, Литва и Ирландия, където нито един път не е била направена промяна. На обратния полюс е Холандия, където това ниво се актуализира всяко тримесечие. По-честото преразглеждане на МРЗ позволява нейното актуализиране да става с по-малки стъпки, което ще позволи на икономиката по-лесно да абсорбира ефектите от промяната.
- Динамиката на заетостта и работните заплати в бюджетния сектор е инструмент на правителството за пряко влияние на пазара на труда. Като цяло правителството успя да осъществи това си намерение, до голяма степен принудено от необходимостта за консолидиране на държавните финанси. През 2010 г. броят на наетите лица в бюджетния сектор намаляха с 4.5%, а изплатените средства за работна заплата – с 1.2%. През 2011 г. броят на бюджетните служители (здравеопазване, образование и държавно управление) отново започна да нараства (2.3%), както и разходите за работни заплати (с 2.9%). Въпреки че държавният бюджет продължи да бъде на дефицит, подобно увеличаване на разходите за работна заплата беше оправдано: общите приходи нараснаха номинално с по-висок темп (6%), целта за бюджетен дефицит беше изпълнена, а неговата стойност беше по-ниска от тази за 2009 г.; увеличението на разходите за работна заплата на наетите в бюджетния сектор беше по-ниско от увеличението му в цялата икономика (7.8%).
- Регионалната политика изисква намаляване на зависимостта на общините от правителствените трансфери. По активна роля на общините при определяне размера на местните такси, местни данъци и рамките на лимитите, предоставени им от ЗМДТ. Емитиране на облигации от общините е инструмент, който засега не се използва пълноценно за повишаване на приходите им.
- Стимулиране инициативността и проактивното поведение на българските фирми за намирането на подходящи контрактори, включването им във високотехнологични субконтракторни вериги и в изграждането и функционирането на индустриални клъстери и предприемачески мрежи.

- Структурни реформи на блокиращите растежа сектори в публичния сектор.
- Създаване на регионални органи на управление като деконцентрирани териториални структури. Регионалните съвети за развитие остават като структури, стиковащи националните и местните интереси. Изграждане на оперативните програми на регионален принцип не е част от възприетата политика за финансова подкрепа.
- Формулиране на приоритети и мерки в оперативните програми, насочени към развитието на районите за целенасочено въздействие.
- Целево финансово подпомагане на бедни общини чрез системата на държавните финансови трансфери за общините.

3. Очаквания за бъдещото развитие

- През 2012 г. не се очаква съществено подобрене на външното търсене, не се очаква външни фактори да компенсират в краткосрочен план неблагоприятното въздействие на вътрешните обстоятелства.
- Прогнозата за прираста на реалния БВП в еврозоната Централната европейска банка от декември 2011 г. на годишна база е в интервала от -0.4 до 1% през 2012 г., и от 0.3 до 2.3% през 2013 г.
- Икономическите перспективи пред България за 2012 г. и следващите две години са умерено неблагоприятни. Като цяло се очаква темпът на възстановяване да бъде бавен.
- Концептуално съществуват два основни варианта по отношение на пост-кризисното развитие на българската икономика:
 - (а) връщане към модела на икономически растеж, наблюдаван преди 2009 г. и характеризиращ се със силен приток на външно финансиране, екстензивен растеж на отрасли като недвижими имоти, търговия и пр., небалансирано инвестиране с цел краткосрочна печалба и недалновидно поемане на задължения от домакинствата и фирмите. Този вариант означава бързо, но неустойчиво нарастване на БВП и задълбочаване на уязвимостта на българската икономика от неблагоприятни развития в световната икономика;
 - (б) продължаване на процесите на реструктуриране на икономиката в посока уравновесяване на дяловете на компонентите на търсенето към стойностите, наблюдавани в развитите индустриални икономики. Този вариант обаче означава бавно и болезнено икономическо възстановяване за голяма част от населението, при което повишаването на благосъстоянието почти няма да се усеща в

краткосрочен план. Такъв тип възстановяване се свързва с относително по-висока безработица, съответно задържане на нарастването на потреблението и инвестициите и забавяне на цялостния процес на конвергенция.

- Доколкото българската икономика продължава да изпитва недостиг на капитали, финансирането отвън по необходимост ще продължи да играе важна роля. Въпросът се свежда до формата на това финансиране – дали трябва да се залага на възстановяване на потоците от преки чуждестранни инвестиции, или трябва да се форсира износът, който да осигури необходимите финансови ресурси за инвестиции в реални активи, водещи до устойчив икономически растеж.
- В обозримо бъдеще България трябва да разчита преди всичко на износа, за да може да осигури икономически растеж, основан на икономия от мащаба. От гледна точка на ограниченията, налагани от платежния баланс, посланието е за увеличаване на привлекателността на българския износ и/или намаляване на еластичността на вноса (в най-добрия случай комбинация от двете). В противен случай, т.е. ако производственият капацитет нараства по-бързо от вътрешното търсене (поради ограниченията, наложени от платежния баланс), безработицата ще нарасне, което допълнително ще свие потреблението. С други думи – не става въпрос само за осигуряване на икономически растеж чрез повече износ, а чрез износ на правилните стоки и услуги, т.е. тези, за които търсенето е еластично.
- България от години поддържа добра макроикономическа стабилност (дори в разгара на кризата), но усещането за икономически застой е осезаемо. Очевидно е, че само поддържането на здрави икономически фундаменти не е достатъчно. Ако приемем, че придържането към експортно-ориентиран модел на растеж (с всичките му недостатъци) през следващите години е неизбежно, то на преден план изниква въпросът как да се осигури оптимална диверсификация на търговските потоци. Данните през последните години показват наличието на ясно определен тренд към намаление на диверсификацията на българския износ и тренд (макар и не ясно изразен) към повишаване на концентрацията. За преодоляване на този тренд е необходимо насърчаване използването на инструменти като публично-частното партньорство при реализация на проекти, финансирани от фондовете на ЕС.
- През следващите години се очаква продължаване на тенденцията за негативен бюджетен баланс, вследствие на слаб растеж на икономиката, нереструктурирани институции за доставка на публични услуги (в т.ч. пенсионна, здравна, образователна и административна система) и обслужване на повишен вътрешен и външен държавен дълг. Стремехът ще бъде дефицитът да бъде ограничен до около 1-2% от БВП предвид членството на България във Фискалния пакт на ЕС и необходимостта от висок кредитен рейтинг на страната с оглед на бъдещи емисии на външен

дълг. Дефицитът ще бъде финансиран чрез покачване на държавния дълг (главно външен) през 2013 и 2014 г. и задържането му след това на нивото от 2010/2011 г. Очаква се приходите от косвени данъци да се стабилизират с тенденция за слабо нарастване поради очакван растеж на вноса и потреблението през следващите години. Тази тенденция е вероятно да последват и преките данъци поради очаквания слаб ръст на БВП. Разходите на държавата ще следват тенденцията на слабо и плавно покачване, тъй като не се очакват значими реформи в областта публичните институции и услуги.

- Текущата и финансова сметки на платежния баланс ще бъдат близо до балансиран и от тях не се очаква натиск върху финансовата стабилност на страната. Преразпределянето през бюджета ще се запази на нива близки до тези от 2011 г. Фискалният резерв ще бъде около равнището си от 2011 г. с тенденция за незначително нарастване.
- Нарастването на депозитите вследствие на високата норма на спестяване води до увеличение на резервите на банките в БНБ с 6.3% в края на 2011 г. През следващата година се очаква забавяне на тази тенденция на фона на засилващата се необходимост от възстановяване на потреблението за сметка на спестяванията, като резултат от забавеното възстановяване на реалния доход и произтичащото от това понижение на склонността към спестяване на домакинствата.
- Можем да очакваме че преразпределението на банковия сектор ще продължи в същата посока – нарастващата необходимост от осигуряване на ресурс за рекапитализация на банките-майки (за което немалък принос има и отписването на част от външния дълг на Гърция) на фона на нарастващата цена на финансиране, особено за банките от периферията на еврозоната по всяка вероятност ще обуславя продължаваща активност по изтегляне на външни капитали от България през следващите 12-18 месеца.
- Неблагоприятно отражение върху финансовите резултати на банките ще оказва и инфлационният фактор. Ускоряващата се динамика на индекса на цените ще лиши финансовите институции от възможността да предприемат последващи стъпки към понижение на лихвите по депозити (с оглед подобряване на показателите за спред). До известна степен това ще бъде компенсирано от забавящата се динамика на лошите и реструктурираните кредити, която ще доведе до понижаване на разходите за обезценка.
- Ако през 2012-2013 г. растежът на БВП се запази в интервала 1-2%, то най-вероятно заетостта ще се стабилизира около достигнатото досега равнище. От значение е и възприетият модел на растежа. Ако секторът на услугите започне бързо да се възстановява, е възможно да се наблюдава дори известно увеличаване на заетите и намаляване на равнището на безработица.

- Динамиката на заетостта през 2012 и 2013 г. до голяма степен ще зависи от скоростта на възстановяване на българската икономика, както и от типа растеж. Нашите очаквания са възстановяването на българската икономика да остане крехко и непостоянно, растежът да се задържи нисък (около 1% в реално изражение) и работодателите ще останат предпазливи при възстановяването на работните места. Оптимизацията на заетостта ще продължи и може да се очаква, че през 2012 г. нивото на безработица ще продължи да нараства.
- Едва през 2013 г., когато очакваме растежът на българската икономика да се ускори и възстановяването най-после да стане постоянен, невъзвратим процес, равнището на безработица да започне да намалява, а заетостта и нивото на икономическа активност да се увеличават.
- Резултатите от анализа на регионалната политика показват, че формираните междурегионални и вътрешнорегионални различия дават основания за провеждане на два вида регионална политика: за намаляване на регионалните различия и за развитие на центрове за растеж.
 - а) Политиката за намаляване на различията може да се постигне, ако се пренасочат финансови ресурси към териториалните единици с най-ниско равнище на развитие. Това ще намали разликите им с по-развитите и в най-голяма степен ще допринесе за постигане на целта.
 - б) Политиката към развитие на центрове на растежа има идеята те да спомогнат за развитие на целия район. В случая районът съсредоточава ресурсите си на едно място с цел достигане на развитие, съпоставимо с националните или европейски параметри. Очаква се това впоследствие да има вторично благоприятно влияние върху целия район чрез развитие на съпътстващи и подкрепящи производства.
- Една от основните причини за междуфирмената задлъжнялост е недостигът на ликвидност. За решаването на проблема е необходимо предприемане на мерки за разнообразяване на източниците на финансиране за фирмите (например чрез развитие на фондовия пазар, повишаване усвояемостта на евросредствата, фондовете за рисков капитал, публично-частни партньорства) както и понижаване на лихвените проценти по кредитния ресурс. Благоприятно въздействие за намаляване на междуфирмените задължения ще окаже и по-бързото възстановяване на ДДС и плащане на задълженията на държавата и общините към фирмите.
- Нужно е да се ускори и транспонирането в българското законодателство на преработената Директива 2011/7/ЕС от 16 февруари 2011 г. при борбата със забавяне на плащанията по търговските сделки, с която се въвежда по-строг режим при забавени плащания от страна на държавните

органи към фирмите. За целта може да се определя срок за плащане на фактурите по търговски сделки за доставка на стоки или предоставяне на услуги в рамките на 30 дни, като само при наличие на обективна обоснованост се допуска максимален срок от 60 дни.

- Често причина за пасивност от страна на кредиторите в събирането на забавени вземания е страхът от загуба на клиенти, особено когато те са със значителен дял в приходите им от продажби. За преодоляването на този проблем, а също за спестяване на време и разходи за фирмите, е подходящо по-широкото прилагане на извънсъдебни способи за решаване на търговски спорове като медиацията и арбитража, които позволяват запазването на добрите търговски отношения.
- Повишаването на конкурентоспособността на предприятията също е предпоставка, чието изпълнение би довело до подобряване на пазарните им позиции и би дало възможност за договаряне на условия за плащане по търговските сделки, защитаващи в по-голяма степен интересите на фирмите кредитори.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Barajas, A., G. Dell'Ariccia & A. Levchenko. 2007. Credit Booms: The Good, the Bad, and the Ugly (unpublished manuscript): www.nbp.pl
- Barro, R. 1998. Notes on Growth Accounting. – NBER Working Paper No. 6654.
- Barro, R. and X. Sala-i-Martin. 2004. Economic Growth. 2nd ed., MIT Press.
- Dell'Ariccia, G. & R. Marquez. 2006. Lending Booms and Lending Standards. – *Journal of Finance*, 61(5), p. 2511-2546.
- Dell'Ariccia, G., D. Igan & L. A. Laeven. 2008. Credit Booms and Lending Standards: Evidence from the Subprime Mortgage Market.
- Deuber, G. & J. Sikimic. 2011. CEE Banking Sector Report. October 2011.
- EBRD. Transition Report. 2009, 2010, 2011.
- EC. 1999. Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions in the European Union. European Commission, Directory General for Regional Policy and Cohesion.
- EC. 2012. VAT Rates Applied in the Member States of the European Union. Brussels: European Commission.
- European Central Bank. 2010. EU Banking Structures. p. 19.
- European Central Bank. 2011. Monthly Bulletin. December 2011.
- Eurostat. 2012. Real GDP Growth Rate – Volume. Percentage Change on Previous Year. [online] Available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb020> [Accessed 28 February 2012].
- Fitch Ratings. 2011. 2012 Outlook: CEE Banks.
- Hall, R. E. and A. Rabushka. 2007. The Flat Tax. 2nd ed. [pdf] Stanford: Leland Stanford Junior University. Available at: <http://www.hoover.org/publications/books/8329> [Accessed 22 February 2012].
- Hodrick, R. and E. Prescott. 1997. Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation. – *Journal of Money, Credit and Banking*, 29(1), p. 1-16.
- Mandl, U., A. Dierx and F. Ilzkovitz. The Effectiveness and Efficiency of Public Spending. – *Economic Papers* 301. Available at: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication11902_en.pdf [Accessed 23 February 2012].
- Mankiw, N. G., D. Romer and D. Weil. 1992. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. – *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), p. 407-437.
- Mc Morrow, K. and W. Roeger. 2001. Potential Output: Measurement Methods, "New" Economy Influences and Scenarios for 2001-2010 – A comparison of the EU-15 and the US. – *European Economy, Economic Paper* No. 150.
- McCombie, J. S. L. 1997. On the Empirics of Balance of Payments Constrained Growth. – *Journal of Post Keynesian Economics*, Spring 1997.
- Meier, G. M. 1995. Leading Issues in Economic Development. 6th ed. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Paley, T. 2002. A New Development Paradigm Domestic Demand-Led Growth – Why It Is Needed And How To Make It Happen. – *Foreign Policy In Focus*, September 2002.
- Palley, T. I. 2000. Export-Led Growth: Is There Any Evidence of Crowding-Out? – *Structural Change and Economic Dynamics*, Elsevier.

- Singh, A. 1999. Asian Capitalism and the Financial Crisis. London: Routledge.
- Solow, R. 1957. Technical Change and the Aggregate Production Function. – Review of Economics and Statistics, 39(3), p. 312-320.
- Thirlwall, A. P. 1979. The Balance of Payments Constraint as an Explanation of International Growth Rate Differences. – Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review, March 1979.
- Turner, P. 1999. The Balance of Payments Constrained and the Post-1973 Slowdown of Economic Growth in the G7 Economies. – International Review of Applied Economics, January 1999.
- Unicredit. 2011. CEE Quarterly.
- Unicredit. 2012. CEE Banking Outlook, January 2012.
- Vera, L. A. 2006. The Balance of Payments Constrained Growth Model: A North-South Approach. – Journal of Post Keynesian Economics, Fall 2006.
- World Bank. 2011. Doing Business 2011.
- World Bank. 2012. Global Economic Prospects – Uncertainties and vulnerabilities. January 2012, p. 9.
- Аврамов, Р. 1999. Паричен съвет и финансови кризи – опитът на България. – БНБ Дискусионни материали Достъпно: http://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/discussion_199906_bg.pdf [Достъп на 22 февруари 2012].
- Агенция за икономически анализи и прогнози. 2012. Финансов сектор: оценки и очаквания. N 1.
- Байчева, Р. 2011. Сергей Станишев: „Перспективата на нашата страна е в свободните граждани, силна и социална държава и солидарно общество”. Долина [online] 22 май. Достъпно: http://vdolina.com/index.php?option=com_content&task=view&id=477&Itemid=43 [Достъп на 02 март 2012].
- БНБ. 2011. Банките в България.
- Българска стопанска камара. Задължения на предприятията от нефинансовия сектор на икономиката (към 31 декември 2010 г.), <http://www.bia-bg.com/>
- Ганев, К. 2005. Измерване на общата факторна производителност: Счетоводство на икономическия растеж за България. – Дискусионни материали, БНБ, N 48.
- Дянков, С. 2012. България има най-ниско данъчно бреме в ЕС. София: Министерство на финансите [online] 06.03.2012 май. Интервю, достъпно: <http://www.minfin.bg/bg/pubs/1/5724> [Достъп на 06 март 2012].
- ЕК. 2012. Доклад на Комисията до Европейския парламент и до Съвета. Междинен доклад относно напредъка на България по механизма за сътрудничество и проверка. Брюксел: Европейска комисия, 08.02.2012. Достъпно на: http://ec.europa.eu/cvm/docs/com_2012_57_bg.pdf [Достъп на 02.03.2012 г.].
- Министерство на финансите. 2012. Основни икономически и политически решения в ЕС. Февруари 2012. [pdf] София: Министерство на финансите. Достъпно на: <http://www.minfin.bg/bg/pubs/1/5678> [Достъп на 02.03.2012г.].
- Министерство на финансите. 2012. Финансов сектор: оценки и очаквания. N 1, с.3.